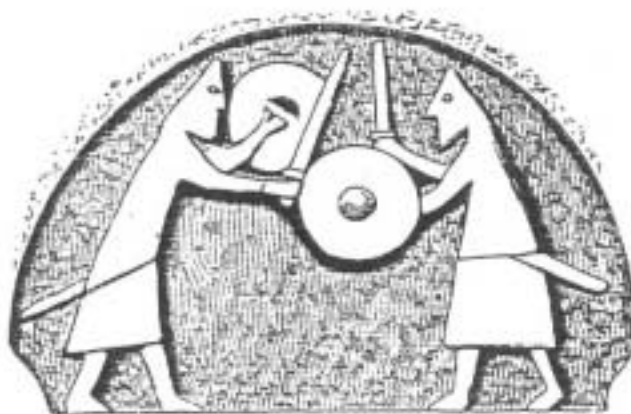

Slaget vid Herrevadsbro och hägringar vid Häradsvad

En utredning
av
Lars Gahrn

Möln dal 2004

Förlag:
Lars Gahrn
Roten K 27
431 34 Mölndal
tel. 031/87 20 76

ISBN 91-631-5005-0

I

Källorna berättar...

Slaget var viktigt, ty det utgjorde slutet på ett av flera stormannauppror

År 1251 utkämpades slaget vid Herrevadsbro i Kolbäckes socken i Västmanland. Slaget innebar, att det för några årtionden framåt var slut på stormannauppror mot kungamakten. År 1229 hade upproriska stormän besekrat konungens män vid Olustra (nu Ostra) i Södermanland. Erik läspe hade gått i landsflykt, och Knut länge blev konung. Efter Knuts död hade Erik läspe åter blivit konung, men Knut länges son Holmger Knutsson fortsatte senare kampen. Det påvliga sändebudet fann ”detta rike i såväl världsligt som andligt avseende vara nära nog i sin helhet förvirrat och stört på ett både förundransvärt och beklagansvärt sätt. Ett synnerligen hårt krig utkämpades nämligen mellan konungen och vissa ädlingar, och härav inträffade många mandråp, många mordbränder och plundringar.” De upproriska besegrades emellertid vid Sparsätra (i Uppland) 1247. Holmger Knutsson infångades senare och avrättades. Hans bror Filip Knutsson levde dock, och han var en av tillskyndarna till den fejd, som ändades med slaget vid Herrevadsbro år 1251. 1) Därmed var det slut med stormannauppror fram till 1275, då Birger jarls söner började strida inbördes. Drygt tjugo års inre fred var sällsynt under medeltiden. Först Birger jarl och sedan hans son konung Valdemar kunde under denna tid förstärka konungamakten. Slaget hade stor betydelse. Så långt råder enighet.

Alltfler hävdar, att slaget stod vid Häradsvad, fastän det sedan länge står klart att detta är fel plats.

Alltsedan början av 1700-talet har dock vissa skriftställare gjort gällande att slaget vid Hervadsbro inte skulle ha stått vid Hervadsbro (senare Herrevadsbro) i Västmanland utan vid Häradsvad i Västergötland. Denna uppfattning framkom i en tid, då man ännu saknade textkritik (vetenskapliga tillvägagångssätt att avgöra vilka handskrifter och läsarter som är de ursprungligaste), språkvetenskap och ortnamnsforskning. Uppfattningen strider både mot

källornas ortnamnsformer och mot Erikskrönikans uttryckliga lägesangivelse. Den är helt enkelt felaktig, men ämnet kräver en utförlig genomgång, dels därför att frågan var slaget stod ännu inte har behandlats uttömmande, dels därför att den felaktiga uppfattningen har fått spridning genom ett flertal skriftställare, däribland författaren Jan Guillou. I sin mycket spridda och lästa roman "Arvet efter Arn" (2001) har Guillou flyttat slaget från Herrevadsbro i Västmanland till Häradsvad i Västergötland.

Den förste, som förde fram denna uppfattning, var Eric Benzelius den yngre 1710. Han byggde på meddelanden från en lärd vän, uppenbarligen Andreas Olavi Rhyzelius. Båda är kända namn i lärdomshistorien, ehuru ingen av dem är känd för gott omdöme vad gäller ortnamnen och den äldre historien. En och annan har därefter byggt på Benzelius och Rhyzelius, i vår tid lokalhistoriska skriftställare och forskare som Ragnar Hagin, Jan Skoglöw, Ingvar Leion och Vivan Karlsson. I sin bok "Birger Jarl och slaget vid Närke 1251" har Jan Skoglöw tryckt av Hagins inlägg, författat ett eget inlägg och infört en längre redogörelse av Ingvar Leion. Boken ledde till att en större allmänhet började luta över till västgötauppfattningen. "Med benäget bistånd av riksdagsledamot Marianne Andersson avtäckte sjätteklassarna i Närke skola" i maj 1998 "sin egenhändigt tillverkade minnestavla kring traditionerna som går kring Birger Jarl och slaget vid Herrevadsbro". Samma år uppförde de ett krönikespel på platsen. År 2001 utgavs Jan Guillous ovannämnda roman, och samma år firade Alingsås' Fornminnesförening 750-årsminnet av slaget, och platsen för firandet var just Häradsvad, som numera allt oftare kallas Herrevadsbro. 2) Den 4 september samma år anordnades en offentlig debatt på Kulturen i Vårgårda om frågan var slaget hade stått. I ett brev till Alingsås Tidning framförde Jan Guillou ett tack till Jan Skoglöw och Ingvar Leion och menade, att de hade "överträffat yrkesforskarna på denna punkt." 3) Samma år kom Vivan Karlssons och Jan Skoglöws bok "Historiska ögonblick runt Alingsåsbygden", vari Vivan Karlsson kortfattat redogör för Häradsvad. Under 2002 rustades bron vid Häradsvad upp med hjälp av bland annat EU-medel, och platsen skyltades för att turisterna skulle hitta dit. 4) År 2002 trycktes en längre utläggning av Ingvar Leion: "Herrevadsbro år 1251... En kritisk granskning av två alternativa platser." Jan Skoglöw återkom år 2003 i ämnet med en ny bok: "Legender och sanningar om Birger Jarl och Slaget vid Närke 1251". Han framförde häri samma sakskäl som i sin bok från 1990. Den nya boken utgavs närmast med anledning av att den förstas sedan länge var slutsåld och med anledning av ökat intresse för ämnet. Jan Guillou hade samma år gjort en TV-inspelning vid Häradsvad med Skoglöw som sakkunnig.

Först med Leions bok hade anhängarna av Häradsvad-tolkningen fått en skrift med en källgenomgång. Utmärkande för de tidigare inläggen är, att en sådan saknas. De lokalhistoriska skriftställarna och forskarna under 1900-talet har helt enkelt hänvisat till tidigare skriftställare och betraktat Häradsvad som ett fullgott alternativ till Herrevadsbro. Eftersom Häradsvad ligger nära den gamla

riksgränsen och Herrevadsbro ligger långt inne i landet, menar de, att det är sannolikast att slaget utkämpades vid Häradsvad. Birger jarl bör nämligen – menar de – ha velat hindra fienden att intränga i riket. Dessutom framhäver man bygdesägnerna från Häradsvad och menar, att de har stort värde.

Sägnerna är dock både sena och diktade. De saknar värde. Häradsvad är inte ett fullgott alternativ och över huvud taget inte alls något alternativ. Hervadsbro och Häradsvad är nämligen två olika ortnamn, och enligt fem källor skulle slaget ha stått vid Hervadsbro eller Hervadså. Erikskrönikan säger uttryckligen, att slaget stod i Västmanland eller i Svitjod (som i Erikskrönikan står för Svealandskapen). Erikskrönikans namnform måste ges vitsord, eftersom den bestyrks av fyra andra källor. Tanken, att slaget skulle ha stått vid Häradsvad i Västergötland är helt enkelt bara en hägring från rudbeckianismens tidsålder, då allsköns lärda misstag gjordes, de flesta sedan länge överlämnade åt en välförtjänt och barmhärtig glömska men några alltjämt framförda av lokalthistoriker. Ortnamnsforskare och historiker har visserligen sedan länge förkastat hägringarna från Häradsvad 5), men då misstagen alltjämt framförs och tas på allvar, bör ämnet behandlas utförligare än vad som tidigare har skett. Längre fram skall jag gå igenom de olyckliga omständigheter, som är bidragande orsaker till misstaget, och de felslut, som de olika forskarna och skriftställarna har gjort sig skyldiga till. Inledningsvis räcker det att gå igenom vad källorna har att berätta om slaget. Gör man så, blir det fullt klart var slaget har utkämpats.

Enligt Håkon Håkonssons saga möttes man vid Hervadsbro i Svearike år 1251

Äldsta källan är Håkon Håkonssons saga från 1260-talet. Sommaren 1251 uppehöll sig konung Håkon i Bergen. ”Herr Knut, son till Magnus broka, for norrifrån med konungen. Då kommo österifrån ur Viken konungen till mötes herr Filip, son till .., och herr Filip, son till Knut länge. De bådo konungen, att han månne giva dem en härstyrka till det ändamålet, att de måtte få det rike, som de tyckte sig ha rätt till.” Konung Håkon gav dem dock ingen hjälp. Då for herrarna iväg och först söderut till Vendland och skaffade sig där härfölje, både vender och tyskar; ”och därifrån foro de till Svearike och började uppror mot Birger jarl.” Längre fram heter det: ”Denna höst var ofriden stor i Svitjod mellan Birger jarl och de herrar, som tidigare har talats om. De hade då på båda sidor stor härstyrka och foro varandra till mötes.” Tiden var då inne, att Håkon den yngre, kung Håkons son, skulle gifta sig med Birger jarls dotter Rikissa. ”Men eftersom jarlen hade mycken ofrid i Sveavälde, ansåg han sig icke kunna fara till denna bröllopsstämma.” Han skickade därför iväg sin dotter med ett bröllopfölje österifrån till Oslo. Där firades bröllopet. ”Men medan de voro i Norge, inträffade stora händelser i Svearike. Då hade de mötts vid Hervadsbro, Birger jarl och herrarna, de som tidigare hava omtalats, bägge Filiparna och

Knut Magnusson; och alla kommo de i Birger jarls våld. Men jarlen lät halshugga dem alla och många andra män tillsammans med dem och mest tyska män, men de flesta svenska män gav han frid. Och sedan lade sig ofriden i Svitjod. Men i fråga om dessa gärningar talade man högst olika om jarlen. Det skiftade mycket, allt efter om vänner eller ovänner talade.”

Sagens utgivare, Gudbrand Vigfusson, har genom att jämföra handskrifterna dragit slutsatsen, att den ursprungliga namnformen måste vara *Hervadhz-bru*. Handskrifterna har dock de förvanskade läsarterna: *herads-bru*, *herenaz-bru* och *heitnadhurs-bru*. 6) En närmare undersökning visar, att Vigfusson har haft goda skäl att anse *Hervadhz-bru* vara den ursprungliga namnformen. Ortnamnet uppdelas lämpligen i sina tre stavelser, som behandlas var för sig.

Första stavelsen är *her-*, *here-* och *heit-*. Jämförelsen visar, att första delen av namnet måste vara enstavig; två av de tre läsarterna är ju enstaviga. Två av tre läsarter har *her* som de tre första bokstäverna. Första stavelsen bör således vara *her-* (med alternativet *here-*).

Andra stavelsen är *-ads-*, *-naz* och *-nadhurs-*. Två av tre läsarter slutar på *ads* eller *ats* (*-naz-*), och den tredje har både *adh* och *s* i sig, ehuru med *r* emellan. Enligt två läsarter skall stavelsens första bokstav vara *n*, men detta ger inte god mening. I den andra handskriften (med *herenaz*, det vill säga *herenats-*) torde ordet *hernadhr* (samma ord som svenskans *härnad*) har föresvävat avskrivaren, men detta ord kan inte ha ingått i ortnamnet, som enligt alla tre handskrifterna har ett genitiv-*s* i sig. Ordet *hernadhr* har nämligen inte genitiv-*s*, utan genitivformen är *hernadhar*. 7) I den tredje handskriften (med *heitnadhurs-*) ger läsarten visserligen mening, men icke god mening. *Heitnadhurs-bru* betyder löftesormens bro eller den heta ormens bro. 8) Förleden *herads-* ger visserligen god mening, men den strider mot de två andra handskrifterna, enligt vilka andra stavelsen börjar på *n*. Dessutom måste enligt textkritikens regler den svårare läsarten föredras framför den lättfattligare, eftersom en svårfattlig läsart lätt missuppfattas som en lättfattlig och motsatsen svårligen inträffar. Allt löser sig, om man betänker, att *n* och *u* regelbundet förväxlas med varandra. Vi skulle då få mellanstavelsen *-uadhs-* eller *-uats-*, som ger utmärkt mening, eftersom broar brukade byggas på gamla vadställen.

Tredje stavelsen är i alla tre handskrifterna *-bru*, och därom är icke mycket att säga.

Slutsatsen, att *Hervadhz-bru* är den ursprungliga namnformen, är således den enda rimliga slutsats, som kan dragas utifrån handskrifterna. Gudbrand Vigfusson hade rätt.

Om *Hervadsbros* läge får vi inte veta mer än att bron fanns inom Svearike, det dåtida svenska riket.

Erikskrönikans författare är både upprörd och sorgsen över händelserna vid Hervadsbro.

Nästa källa är Erikskrönikan från 1320-talet. Krönikan berättar uppskattande om Folke jarl, en ärlig herre, som alla män gav pris, hövelig, dugande och vis. Han hade en väldig släkt, som sedan levde med stor ofred och ofta stred med stor makt.

”En av dem het (hette) junker Karl.

Han satte sig a mot (emot) Birge jarl.

Birge jarl ville ock (också) han (honom) fördriva

och (liksom) alla de när honom (tillsammans med honom) ville bliva.

Folkunga samfnado sig åter då

(Folkungarna samlade sig då åter)

och togo folk var (varhelst) de kunno få (de kunde få tag i manskap),

uppläntska (svenske män), danska och nordmän somma (och somliga var norrmän)

och tydiska män (tyskar), som viderla (vida omkring) komma.

De vordo (blevo) då svikne i rätte tro (i sin berättigade tilltro)

innan (inom) Vasmanna lande (Västmanland) vid Herwadz bro.

Birge jarl och biskop Koll

Vår Herra gav där till ett tol.

(Åt Birger jarl och biskop Kol visade vår Herre fördragsamhet med detta.)

De lovado dem tro (gävo dem löfte om säkerhet) och svoro (svuro) dem eda (eder)

och villo (ville) dem feluga (trygga och säkra) till sig leda

och talado (talade) för dem yffrid slät (övermåttan vackert)

och sagdo (sade) att de villo (ville) hava ’t till sät (ha det till förlikning),

sva (så) att folkunga lagdo (lade) dera (sina) vapn (vapen) nid (ned),

ty att biskop Koll hade svoret (svurit) dem frid,

och (de, det vill säga folkungarna) gingo till dera (dem) över ena å.

Där låt (lät) dem jarlin (jarlen) hovod av slå (halshugga dem).

Junker Karl var ecke (icke) där.

Där varo (voro) yffrid marge (övermåttan många) när.

Då gick folkunga ätt

våld över och myckin orätt.

(Då drabbades folkungaätten av våld och mycken orätt.)

Folkunga(rna) och dera (deras) fränder

dogo då marge (många), alle i sänder,

och fingo då sva (så) illt (svårt) avslag (avbräck),

(att) de kovrade sig (repade sig) ej än i dag.

Sidan (sedan) torde engen (ingen) amot jarlin standa (stå jarlen emot),

evad han ville hava till handa (åstadkomma).” 9)

Som synes finns åtskilliga upplysningar i texten, och de skall granskas närmare längre fram. Det man i första hand slås av är författarens bitterhet över sveket och hans sorg över att folkungaätten, denna lysande ätt, som han skildrar med öppen beundran, hade drabbats av ett svårt avbräck. Birger jarl framstår som en hård maktmänniska och menedare. Folkungarnas uppror skildras som en följd av att jarlen ville fördriva dem. Sveksfullt ställer han förlikning i utsikt och lovar dem frid, men han bryter sitt löfte, och denna trolöshet skildras utförligt. Efter avrättningarna kunde jarlen utan motstånd driva igenom vad som helst, (underförstått: han drev igenom allehanda, som borde ha mött motstånd).

Mot denna menedare och maktmänniska ställer krönik författaren verkningfullt junker Karl, denne lysande företrädare för folkungaätten, i sitt släktled en motsvarighet till ättens upphovsman Folke jarl. Junker Karl och jarlen blev sedan förlikta, berättar krönikan, ty junkern såg att jarlen var starkare. Bägge hyste dock agg mot varandra och fruktade för sig och befarade svek från den andres sida. Jarlen ville förgifta junkern, berättar krönikan, och unnade honom inte att leva. (Båda hyste således farhågor, men endast i fråga om jarlen var de befogade!) En riddare gav junkern rådet att fara utrikes och låta hämta räntan av sin egendom dit han var. Junkern for då till Guds riddare, som kämpade mot litauerna. När litauerna anföll, samlade Guds riddare sig till försvar. De frågade junkern, om han ville strida med dem eller invänta deras återkomst från fälttåget. Junkern ville följa med. När det kom till strid, var Guds riddare alltför få, och de uppmanade junkern att fly. Han ville dock inte fly och lämna dem. (Detta skildras utförligt.) Han faller med dem i striden. Efter hans död uttalar jarlen en bön för hans själ, och jarlens hustru låter begrava honom. Kort sagt, junkern är en riddare utan fruktan och tadel.

För Erikskrönikans författare är händelserna vid Hervadsbro alltså inte dödskunskap utan viktiga tilldragelser, som ännu gör honom (och givetvis även andra) både upprörda och sorgsna. Sådana tilldragelser brukar bevaras väl i minnet.

Enligt Erikskrönikan möttes man vid Hervadsbro.

Av Erikskrönikan finns ett stort antal handskrifter. Tolv av dem har läsarten ”*herwadz bro*”. Även fyra förvanskade kan räknas som stöd för dessa tolv: *hardwadz bro*, *harwadz bro*, *harallds bro* och *herreewadz bro*. Den sistnämnda namnformen överensstämmer helt med Herrevadsbro, den något senare namnformen för Hervadsbro. De övriga tre är dels trestaviga som Hervadsbro, dels saknas i dem liksom i Hervadsbro genitiv-s före leden vad. (I *harallds* tycks **harwads* eller *snarare* **haruads* ha lästs som *harllads* och omtytt till *harallds*.)

Två läsarter kan åberopas som stöd för Häradsvad. Den ena är *herraswad bro*, men den är inte något bra belägg. Dels har ordet dubbla r, vilket tyder på kort ä-ljud. Ortnamnsboken meddelar 25 belägg för namnet Häradsvad, och av

dem har endast tre dubbeltecknat r. Av dessa tre saknar endast ett d-ljudet (som i ett av fallen omvandlats till t), och inget har oförvanskats a-ljud i andra stavelsen. I fråga om Hervadsbro i Erikskrönikan har alla läsarter utöver denna och det ohjälpligt förvanskade *hinnswad* genitiv-s före ordet bro. Det är därför mycket sannolikt att ett ursprungligt **herrawads* bro har förvanskats till *herraswad* bro; genitiv-s har med andra ord av misstag bytt plats. Den andra läsarten visar däremot full överensstämmelse med det västgötska ortnamnet. I handskriften står nämligen *häradzwadz broo*. Om vi betraktar biomständigheterna, blir man dock betänksam. Handskriften är sen, närmare bestämt från slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet. Allvarligast är dock, att allt annat häromkring är svårt förvanskats. I krönikan står:

De vordo då svikne i rätte tro
innan Väsmanne lande vid Hervads bro.

Där finns alltså två verser med två avslutande rimord. I berörda handskrift har dock sex ord försvunnit och två verser har blivit en, som inte rimmar på någon annan: De voro då svekna vid häradzwadz broo. Till råga på allt har vordo (blev) förvanskats till voro (var), vilket innebär att versen även innehåller ett allvarligt språkfel. En ledande regel för textkritiken är, att man skall välja den svårare läsarten framför den lättfattligare, förutsatt att den ger god mening. Eftersom härad är ett vanligare ord än hervad, måste man också av denna anledning föredraga formen hervad. Framför allt ingår *häradzwadz broo* som sagt i en dålig och sen handskrift med svåra förvanskningar, och namnformen har som sagt sexton handskrifter emot sig.

En handskrift har en oduglig läsart: *hinnswad* bro. 10) Namnet är å ena sidan trestavigt, men å andra sidan har det genitiv-s mellan första och andra stavelsen. (Eftersom genitiv-s saknas efter mellanleden -wad-, är det dock även i detta fall sannolikt, att genitiv-s har bytt plats.)

Erikskrönikan var och är huvudkällan för den tid, som den skildrar. Några äldre historieskrivare har byggt på den, och även deras namnformer bör anföras: *Herwadz bro* (Ericus Olai, död 1486), *Härwadz broo* (Olaus Petri, 1530- och 1540-talen) och *Herrvads broo* (Laurentius Petri, senast 1559). 11) Att ursprungsformen är Hervadsbro är således uppenbart och ovedersägligt.

Enligt Erikskrönikan låg Hervadsbro i Västmanland eller i Svitjod (Svealandskapen).

Folkungarna blev svikna ”innan Väsmanne lande”, berättar Erikskrönikan. Så står det i den bästa handskriften, som både Klemming och Pipping följde när de gav ut denna krönika. Andra handskrifter har dock i två fall *swia*, i sex fall *swidhöya*, i ett fall *swidöra*, i sju fall *swidhia*, i ett fall *enne suidia*. 12) Det rör sig alltså om förvanskade former av Svitjod. Rolf Pipping har i anslutning till Otto von Friesen och L. Fr. Löffler utrett detta. Han menar också, att det är

”troligt”, att även den bästa handskriften ursprungligen har haft en form av namnet Svithudh. Denna namnform har dock varit förvanskad, och därför har krönikans avskrivare ersatt den förvanskade namnformen av Svitjod med orden ”Väsmanna lande”. 13) Detta är ett rent antagande. Man kan lika gärna tänka sig, att ”Väsmanna lande” har följt med från en av de handskrifter, som skrevs då krönikan var ny. Var och en, som sitter och skriver av sina egna texter, vet att man hela tiden ändrar och förbättrar. Krönikans författare måste inte nödvändigtvis ha haft den målsättningen, att alla handskrifter av krönikan skulle vara i alla avseenden lika.

Namnet Svitjod förekommer även på andra ställen i Erikskrönikan, och det framgår då, att Svealandskapen åsyftas. (Hela riket kallas i denna källa för Sverike.) Det heter att kung Valdemar och Magnus ladulås delade riket. Magnus fick ”Svitjod och Uppsala”, medan Valdemar fick det som var ”utan skog” (utanför skogen, det vill säga söder om Tiveden och Kolmården). Från Bjälbo i Östergötland red hertigarna Erik och Valdemar ”upp i Svitjod” (upp till Svitjod), till Hundhammar i Södermanland. 14)

Erikskrönikan är mycket tydlig. Hervadsbro har legat i Västmanland och i Svitjod, det vill säga i Svealandskapen.

Annalernas namnformer överensstämmer nära med Erikskrönikans.

Viktiga källor är även Sveriges medeltidsannaler. De har avslutats tidigast under det sista år, som är med i dessa krönikor, men då de bygger på äldre källor och ofta har förts i löpande följd som ett slags dagböcker, är deras värde i allmänhet större än avslutningsåret skulle låta förmoda. Deras kortfattade upplysningar lyder som följer, översatta från latin:

”1251...halshöggos Filip och Knut, söner till fru Katarina, som var dotter till konung Erik II.” (Annalerna för åren 1208-1288)

”1252. Man kämpade vid Herwalza, och herrarna Knut, son till Magnus Broka, Filip Petersson och Filip, Holmgers broder, dödades.” (Annaler för åren 1160-1320)

”År 1251 kröntes Valdemar, Sveriges konung, i Linköpings kyrka. Samma år dödades de framstående ädlingarna Knut Magnusson och Filip Knutsson liksom Filip Petersson jämte många tyskar. Den ovannämnde Knut var för övrigt son till fru Katarina, dotter till konung Erik II.” (Annalerna för åren 826-1415)

”År 1252. Filip och Knut dödades.”

”År 1262. Ett slag utkämpades vid Haerwatzbro.” (Annalerna för åren 916-1430)

”1252...slaget vid Haerwaezaa.” (Annalerna för åren 266-1430.) 15)

Samma intresseinriktning, som vi fann i Erikskrönikan, är tydlig även i annalerna. I två fall nämns enbart avrättningarna utan att slaget ens antyds, och endast i ett fall nämns enbart slaget. Fyra av de fem annalerna nämner alltså

avrättningarna. Tre av fem nämner slaget. Det är tydligt att även för annalernas författare har avrättningarna varit den stora och uppseendeväckande nyheten.

Intressanta är namnformerna: *Herwalza*, *Haerwatzbro* och *Haerwaezaa*. Vi har alltså tre belägg för att första leden i ortnamnet är Här- och ingalunda något annat. Andra leden uppvisar oregelbundenheter. Med ledning av namnets andra skrivningar måste –walz- vara ett –watz- med uteglömt tvärstreck på t. 16) I fråga om –waez- är att märka, att bokstaven z användes efter ld, nd, nn, ll, rd, gd och t. Ofta står z för ds eller ts (särskilt eftervokaliskt). 17) Det är alltså tydligt att –z- här står för ds eller ts. Efterleden är i två fall ordet å och i ett fall ordet bro.

Annalerna ger oss alltså tre namnformer, som uppvisar god överensstämmelse med Erikskrönikan. Samtidigt finns stavningsskillnader, i två fall dessutom en annan efterled, de olika källorna emellan, vilket gör att man inte har anledning att tänka på beroende dem emellan. (Även andra skillnader finns som synes.) Ett beroende mellan några källor kan inte uteslutas, men bevis och sannolikhetsskäl saknas i dessa fall.

Isländska annaler nämner endast att ungherrar dräptes i Svitjod

Även isländska annaler har upplysningar om slaget:

”1251. Dråpet på ungherrarna i Svitjod.”

(Annales Reseniani. Samma uppgift i Henrik Höyers annaler.)

1251. ”Tre ungherrar dräpta i Svitjod.”

(Annaler med 1341 som slutår. Samma uppgift i Oddveria annal.)

1251. ”Tre ungherrar dräpta i Svitjod: Filip och Knut och Filip.”

(Skalholts annal).

1251. ”Ungherrar dräpta i Svitjod.” (Gottskalks annal.) 18)

Här liksom i Erikskrönikan och i två av de svenska annalerna nämns endast avrättningarna, men vi får åtminstone veta, att ungherrarna avrättades i Svitjod.

Noter

1. Källorna berättar

- 1) Lars Gahrn, Sveariket i källor och historieskrivning (Meddelanden från Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, nr 36), Gbg 1988, s. 183-184. Lars Gahrn, Sparrsätra och Gata skog: Två fältslag som har utkämpats i Uppland, i: Upplands fornminnesförening och hembygdsförbunds årsbok Uppland 1993, s. 75-93.
- 2) Alingsås Kuriren 21/5 och 27/8 1998. Alingsås Tidning 15/8 2001.
- 3) Alingsås Tidning 18/7 2001. Jan Guillou, Brev till Alingsås Tidning, 28/7

2001. AT 7/9 2001.

- 4) Göteborgs-Posten (Lerum/Alingsås-sidan) 8/4 2002. "Fest när nya Herrevadsbro invigs", AT 25/9 2002. Bron invigdes söndagen 29/9 2002 (AT 30/9 2002).
- 5) Vad gäller ortnamnsforskare, som har förkastat Häradsvad, hänvisas till "Ortnamnen i Älvsborgs län" del 6, 1911, s. 145, och till Harry Ståhl, Ortnamn i Västmanland, Sthlm 1985, s. 75-76. Vad gäller språkmän kan nämnas Rolf Pipping, Kommentar till Erikskrönikan, Helsingfors 1926, s. 183. Vad gäller historiker ombad Västmanlands Läns Tidning tre historiker att skriva om slaget inför 750-årsjubileet 2001. Lars Gahrn, Bo Strömberg och Thomas Lindkvist skrev var sin artikel, och alla tre förkastade tanken att slaget skulle ha stått vid Häradsvad (VLT 30/8, 31/8 och 1/9 2001). Redan en halv månad dessförinnan hade N A Bergqvist påpekat, att Jan Guillou gör sig skyldig till grav och uppenbar historieförfalskning, när han flyttar slaget till Västergötland (VLT 14/7 2001).

På grund av det stora intresse, som Jan Guillous romaner om Arn har väckt, finns vid Västergötlands Museum i Skara en "Arn-samordnare". Så här skriver denna om slaget: "Vi som bor mitt i händelsernas centrum och mer eller mindre kan varenda stig och varenda vattendrag märker förstås av en del av de större eller mindre felaktigheter som förekommer i romanerna. Just den här om Herrevadsbro som tydligen blandats ihop med Hervad vid Säveån kände jag inte till förrän nu, men får föras till den grupp av 'utsävningar' som en romanförfattare gör då och då. Förmodligen en fadäs. ... Vi får många frågor utifrån Guillous böcker och gör vad vi kan för att förbättra eller förstärka eller tillrättalägga. Den 'värsta' frågan som dock brukar höras är den om var Arn och Cecilia ligger begravda...!" (Anja Praesto, Brev till Olle Strömberg, 8/8 2001. Platsen vid Säveån heter Härsvad!)

- 6) Hakonar Saga and a Fragment of Magnus Saga. Edited by Gudbrand Vigfusson. (Icelandic Sagas and other Documents Relating to the Settlement and Descents of the Northmen on the British Isles Vol. 2), London 1887, kap. 272 och 274.

Gudbrand Vigfusson var en framstående textkritiker, med andra ord en fackman vad det gäller att bedöma och värdesätta läsararter. En bedömning av namnformerna i detta avsnitt har dock gjorts av major Ingvar Leion, som är fackman inom helt andra områden. Han hävdar, att den namnform, som har Härads- till förled, måste tillmätas betydelse. För att kunna hävda detta måste han bygga på en sen och dålig handskrift, och han måste lämna de andra och bättre läsararterna å sido. Hans tillvägagångssätt är ett utmärkt exempel på hur en textkritiker icke skall arbeta och har på detta sätt stort värde. (Hans textkritiska överväganden återfinns i: Ingvar Leion, Herrevadsbro år 1251, 2002, s. 30-32 och 35-36.) Se vidare noterna 9 och 16 nedan.

- 7) Richard Cleasby and Gudbrand Vigfusson, An Icelandic-English Dictionary, Second Edition, Oxford 1975, s. 258.
- 8) Cleasby and Vigfusson s. 253 och 445.
- 9) Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter utgiven av Rolf Pipping (Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 47, häfte 158), Uppsala 1921, verserna 232-271. För ordförklaringar se Rolf Pipping, Kommentrar till Erikskrönikan, 1926, kommentaren till ovanstående verser, och K. F. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltids-språket, Lund 1884-1918. En enklare utgåva med ordförklaringar är: Erikskrönikan: Redigering, inledning och kommentar Sven-Bertil Jansson, Sthlm 1986, s. 34-36. Ordet tol är dubbeltydigt. Man skulle som Pipping påpekar kunna översätta det med redskap: Vår Herre gav där Birger jarl och biskop Kol till ett redskap, underförstått: för detta svek. En dylik översättning är dock alls inte lyckad, ty den förutsätter att Vår Herre ville befrämja ett svek. Både Pipping och Jansson väljer därför översättningen ”tillåtelse”, som ger god mening och passar i sammanhanget.
 Angående Ingvar Leions genomgång av Erikskrönikans läsarter, se ovan under not 6. Byt endast ut namnet Gudbrand Vigfusson mot Rolf Pipping. Se vidare noten nummer 16.
- 10) Läsarterna redovisas i Erikskrönikan ... utgiven av Rolf Pipping s. 15. Slutsatserna är mina egna.
- 11) Scriptorum rerum svecicarum medii aevi II. Ediderunt ac illustrarunt Ericus Gustavus Geijer et Johannes Henricus Schröder. Upsaliae 1828. 2 s. 54 och 72. Samlade skrifter af Olavus Petri IV, Upsala 1917, s. 67.
- 12) Erikskrönikan...utgiven av Rolf Pipping s. 15. På förekommen anledning meddelas, att ”innan Väsmanna lande” givetvis betyder i (inom) Västmanland. Se uppslagsordet *innan* hos K. F. Söderwall 1884-1918 s. 599-600.
- 13) Rolf Pipping 1926 s. 179-183.
- 14) Gahrn 1988 s. 53 och Pipping 1926 s. 182-183. Om Sverige se Pipping 1926 s. 178.
- 15) Scriptorum rerum svecicarum medii aevi I. Edidit Ericus Michael Fant, Upsaliae 1818. 1 s. 54, 63, 86 och 89. III. Edidit et illustravit Claudius Annerstedt, Upsaliae 1871 et 1876, 1 s. 4 och 108. Nyare och bättre utgåva: Annales suecici medii aevi: Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven av Göte Paulsson (Bibliotheca historica lundensis XXXII), Lund 1974, s. 260, 269, 278, 296 och 383.
- 16) Ingvar Leion fortsätter sitt ovan påtalade tillvägagångssätt att utvälja en läsart, som strider mot de övriga (och alltså väl belagda) läsarterna. Han anser, att läsarten Herwalza är intressant, och att den kan utläsas Hervardså. Förra leden skulle således kunna vara mansnamnet Hervard (Leion 2002 s. 38). Bortsett från att man självklart inte kan bygga på en enstaka läsart, vilken vid jämförelse med de andra framstår som förvanskad, faller hela

tankegången på den omständigheten, att personnamn inte förekommer i namn på vattendrag. Om hans vidare verksamhet, se noterna 6 och 9 ovan.

17) Cleasby and Vigfusson s. 728.

18) Islandske Annaler indtil 1578. Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond ved Gustav Storm, Christiania 1888, s. 26, 66, 132, 190, 329 och 482.

Även i *Scriptores rerum svecicarum* meddelas uppgifter ur en isländsk annal: "1251. Tre herrar dödades i Sverige." (Utdrag för åren 1195-1266 ur gamla isländska annaler.) (SRS 1:1 s. 189. Man anmärker att i de isländska handskrifterna är ordet för herrar "Jungherrar".)

Johannes Messenius (död 1636) har nedtecknat mycket trovärdiga sägner om strider vid Herrevadsbro i Västmanland (s. 62). Han meddelar vidare den värdefulla övergångsformen Herevadsbro mellan Hervadsbro och Herrevadsbro (s. 15 och 72). Han är den förste att anteckna funderingar om ett samband mellan biskop Kol och ortnamnet Kolbäck (s. 60), och vad som är viktigt i detta sammanhang: hans ordalag antyder, att funderingarna inte var äldre än hans tid. I sin utgåva av *Erikskrönikan* (1616) meddelar han en utmärkt läsart av ortnamnet Hervadsbro (s. 47). Först 1865 skulle ortnamnet på nytt återges fullt tillfredsställande. I fråga om slaget vid Herrevadsbro har man tyvärr ägnat stor uppmärksamhet åt P. E. Lindskogs och Arvid August Afzelius' omdömeslösa och alltigenom felaktiga skrivelser, men uppgifterna hos Messenius har framhållits först i denna föreliggande utredning.

II

Ortnamn och platser

Namnet Hervadsbro i Västmanland överensstämmer i alla avseenden med källornas Hervadsbro.

Fem källor ger oss namnet på platsen, där slaget stod, men endast en av dem, nämligen Erikskrönikan, ger besked om var denna ort fanns. Det är därför nödvändigt att gå igenom de ortnamn, som kan komma ifråga, eller som har föreslagits.

Eftersom namnformerna för Herrevadsbro i Kolbäcks socken i Västmanland ännu inte har offentliggjorts, måste jag bli utförlig och meddela de namnformer, som finns i Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala.

Äldsta och värdefullaste namnformen finns i Västmannalagen från 1300-talets förra hälft. Däri nämns *haerwaz bro* (Härvats bro). 1) Övriga namnformer är: (i) *Heruala* (1535), *herffuadh* (1576), *Herrevadzbroo* (minnestavla, 1610), *Härffwa* (1621), *Herrvadh* (1632), *Herfwa* (1646), *Herwadz Broo* (Johan Åkessons karta över Herrevads by omkring 1650), *Herrewadz broo* (historisk berättelse, 1667), *Härfwa* (1680 och 1715), *Härfwabro* (lantmäterikarta 1721), *Herrewads-bro* och *Herrewadsbro* (Tuneld, 1741), *Herrewad* (Grau, 1754), *Herrewad* (1760), *Herrewadsbro* (Fischerström, 1785), *Herrevad* (1825), *Herrevad* (Dybeck, 1844), *Herrevad* (1879) och *Herrevad* (1962). Enligt uppteckningar av folkmål från 1917 skulle uttalet ha varit *Herreva*. Enligt uppteckningar från 1938 förekom *Härvabro* samt både *Härva* och *Härreva*. Även *Härrvasbro* är upptecknad. Än idag är uttalet *Härva* vanligt. Ett belägg för namnformen *wadh* finns (1431), men det är inte säkert att Herrevad åsyftas.

Några namnformer från annat håll bör likaså anföras. Johannes Messenius har den intressanta övergångsformen Herevad- (*Herevadensem ...pontem, cladem...Herevadensem, pontem...Herevadensem*, det vill säga "den Herevadiska bron" och "det Herevadiska nederlaget"). Namnet är skrivet så tre gånger. Börje Teijler meddelar vidare: "1655 skrivs det *Härwa*. I 'Liffgedingets jordebok' för 1665, står det *Härwa* vilken form byn behåller stormaktstiden ut till 1718. Under den tiden hade en gård blivit gästgiveri med beteckningen *Härrwa krog*, sedermera Kolbäcks krog". (Mina kursiveringar.) Ytterligare några namnformer: *HerrewadzBroo* (Hadorphius, 1674), *Herrevads Bro* och *Herrva* (Schenström, 1797) samt *Herrevadsbro* (af Kleen, 1860). 2)

Namnformerna är mycket upplysande. Ännu på 1500- och 1600-talen är de tvåstaviga formerna Hervad och Härva vanligast, men på 1700-talet slår det trestaviga Herrevad igenom. Ännu idag lever dock ursprungsformen vidare i uttalet Härva.

Överensstämmelsen mellan ortnamnsformerna för den plats där slaget stod, nämligen Hervadsbro och Härvatsbro, å ena sidan och de äldsta ortnamnsformerna för Herrevad i Västmanland, nämligen Härvatsbro och Hervad, å den andra, är således fullständig. Bättre än så kan det inte bli.

Herrevadsströmmen i Jämtland överensstämmer språkligt med källornas ortnamnsformer men är utesluten av sakliga skäl.

I Bodsjö och Revsunds socknar i Jämtland finns Herrevadsströmmen. Namnavdelningen inom Språk- och folkminnesarkivet i Uppsala meddelar följande namnformer: *Huad* (1489), *Heruas aan* (1553, Diplomatarium Norvegicum 15 s. 748), *Herwars-ström* (Hülphers 1775), *Herrvadsströmmen* (handlingar från tiden före 1931) och *Herrevadströmmen* (O. A. Gudmundson 1931). Enligt den sistnämnde kallades strömmen då vanligen Björnöströmmen. Den skulle ha fått sitt namn av att "herrar", närmare bestämt kurirer, hade vadat över där. Enligt uppgift från 1935 skulle Herrevadsströmmen (med uttalet *Härvasströmmen*) vara nedre delen av Forssaån i Bodsjö socken (P. Andersson). På ekonomiska kartan från 1970 står *Herrevadsströmmen*. 3)

Av allt att döma är detta en motsvarighet till namnet Herrevadsbro, och överensstämmelsen med källornas Hervads- är fullständig. Av andra skäl är dock Herrevadsströmmen utesluten som tänkbar valplats. Huruvida här finns någon bro vet jag inte, men viktigare är att denna plats inte stämmer in på källornas lägesangivelser. Enligt Erikskrönikan fanns Hervadsbro i Västmanland eller Svitjod (som i denna källa står för Svealand). Enligt Håkons saga och de isländska annalerna utspelades händelserna i Svitjod (som här står för Svealand eller Sverige). Jämtland hörde vid denna tid till Norge. Vidare bör påpekas, att större härar inte möttes i de glesbefolkade norrländska bygderna. Inget medeltida slag har utkämpats norr om Uppsala. Det enda slag som har utkämpats inom Norrland är slaget vid Sävar och Ratan i Västerbottens län (1809).

Namnet Herrevadskloster i Skåne liknar endast de sentida namnformerna för Hervadsbro och är uteslutet av sakliga skäl.

Under meningsutbytet kring slaget vid Hervadsbro har N A Bergqvist påpekat, att ortnamnet Herrevadskloster i Skåne men icke Häradsvad i Västergötland helt liknar Herrevadsbro, men att det skånska ortnamnet är uteslutet av andra skäl.

Jag instämmer till fullo och tillägger, att de båda namnen blev likalydande först under nyare tiden, och att de inte var helt likalydande under medeltiden, då slaget utkämpades.

De äldsta namnformerna för det skånska ortnamnet härrör från 1100-talet: ”*de heriuado*” (1123-1170) och ”*in Heriuadum*”. 4) Namnformen var alltså Herivad. Den var redan på medeltiden trestavig. De fem källor, som nämner slaget, innehåller ett tvåstavigt ortnamn, nämligen Hervad. Tvåstavigt var Hervad i Västmanland, och först på 1700-talet slog de trestaviga namnformerna igenom. Slutligen bör påpekas, att enligt Håkons saga, Erikskrönikan och isländska annaler utkämpades slaget inom Sverige, och dit hörde Skåne ännu inte.

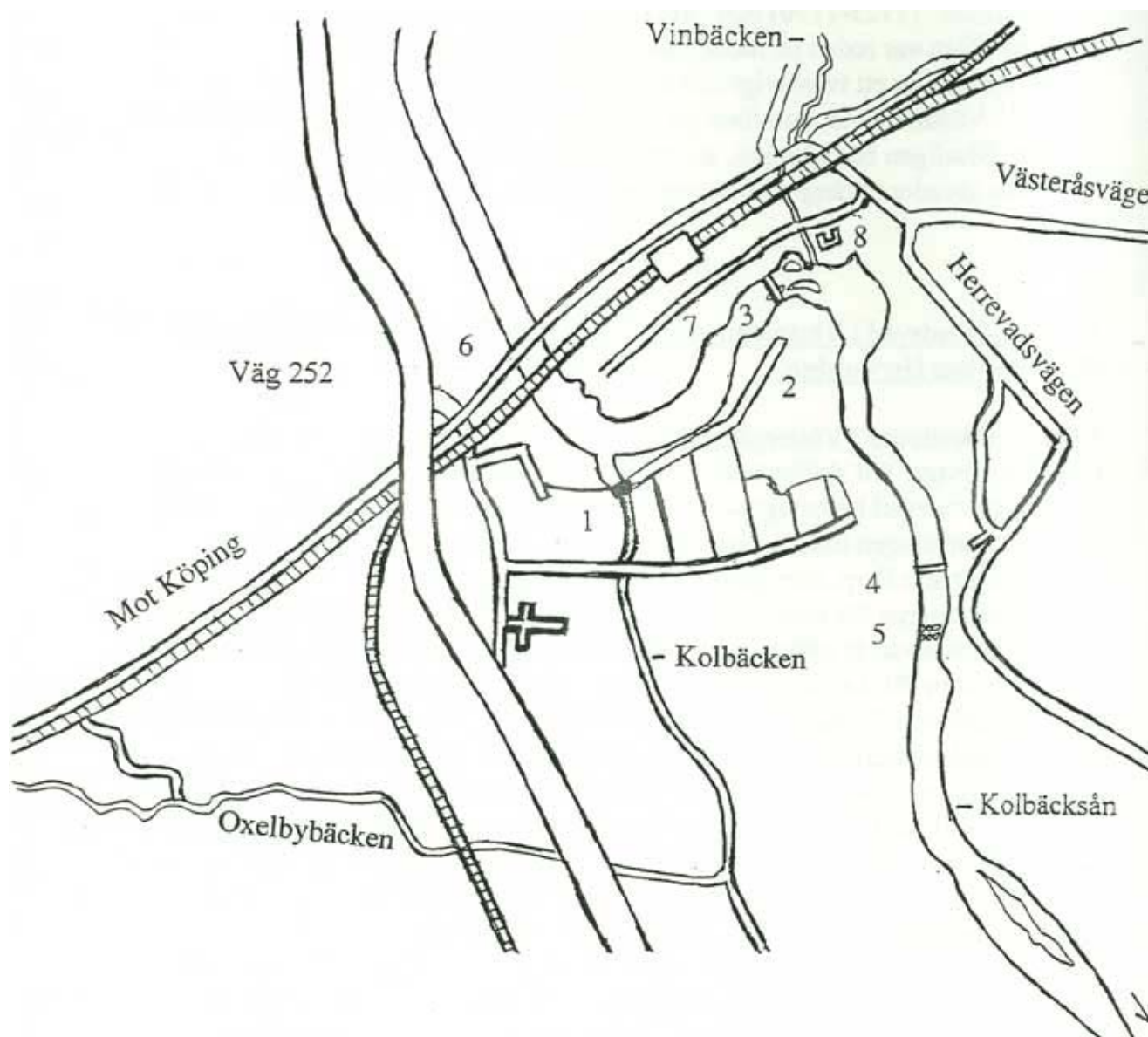
Namnet Häradsvad i Västergötland är vad gäller alla sina namnformer klart skilt från källornas Hervadsbro.

Namnet Häradsvad i Västergötland har alltsedan 1710 ibland framförts i meningsutbytet. Till skillnad från det tvåstaviga Hervad i källornas Hervadsbro är dock Häradsvad trestavigt och har ett genitiv-s mellan orden härad och vad. Trekonsonantslagen innebär visserligen, att en konsonant faller, om tre konsonanter står ihop, men genitiv-s blir alltid kvar. 5)

Namnformerna för detta ortnamn trycktes 1911 och visar mycket klart, att namnet Häradsvad är ursprungligt, men att namnet sedermera förändrats och förkortats som följd av språkutvecklingen. De äldsta namnformerna är *Heredzwadh* och *Hersdzwad* (1525). *Härädzuad* (1550) och *Heradsvad* (1552) tillhör likaså de tidigaste. Förleden är alltså ordet härad, som passar bra på platsen. Ortnamnsboken förklarar: ”Gården ligger vid en bäck invid gränsen till Kullings hd (härad). Namnet har sålunda från början angivit ett vadställe vid häradsgränsen.” Formen Häradsvad tycks vara enarådande i skrift från och med 1700-talet. Den är gårdens vedertagna namn. Som framgår av de äldsta namnformerna har dock den trycksvaga mellanstavelsen ljudlagsenligt försvagats, och utvecklingen belyses av följande språkformer: *Heredzwadh* (1525) och *Häridzwad* (1560), *Heressuad* (1580-talet) och *Häriswad* (1545), *pons Hersvadensis* (latin för: bron vid Härsvad, Benzeliuss 1710). Nutida folkmålsuttal är Härsva eller Härsvad, vilket dock inte hindrar att gårdens officiella namn är Häradsvad. 6) Ortnamnet har således utvecklats från att ha varit trestavigt till att bli tvåstavigt. Åtskilliga övergångsformer är belagda, men den tvåstaviga namnformen är ej belagd förrän 1707 och 1710, och den har aldrig blivit officiellt erkänd. Hela tiden är genitiv-s ljudlagsenligt bevarat.

Detta innebär, att Häradsvad först omkring 1700 har utvecklats till större likhet med Hervad. Eftersom genitiv-s hela tiden har bibehållits, har dock även i de sena folkmålsformerna funnits en väsentlig skillnad mellan de båda namnformerna.

Kolbäck och Herrevadsbro
-förenklad kartskiss

1. Stenvalvsbron över Kolbäcken ("Kolbron")
2. Gata med namnet "Eriksgatan" (rest landsväg Köping-Västerås)
3. Plats för Herrevadsbro över Kolbäcksånen
4. Plats för tidigare vadställe mittför Herrevadsgård
5. "Jättebron"- åsrest av grovsten, som förr kan ha varit vadbar
6. Nuvarande landsvägs- och järnvägsbroar
7. Tingshusgatan, till dels vägen från Herrevadsbro mot Västerås, med milsten
8. Gästgivargård vid vägen Herrevadsbro- Västerås

Herrevadsbro – vadställen och belägg för en medeltida bro.

Herrevad och Herrevadsbro vore värda en ingående undersökning, men redan är tillräckligt mycket känt för att huvuddragen skall kunna framträda.

Redan Västmannalagen ger besked om bron: ”Fyra broar äro i vårt land, som skola gäldas med fyrtio marker vardera. En är Uppbåga bro, den andra är Herrevads bro (haerwaz bro), den tredje är Västerås bro, den fjärde är Sagåbron.” (Västmannalagen, Byggningsbalken 23). Fyra åar, som rinner ut i Mälaren, finns inom Västmanland: Arbogaån, Kolbäcksån, Svartån och Sagån. Av ordningsföljden framgår att Herrevadsbro ledde över Kolbäcksån, som ligger mellan Arbogaån med Uppbåga bro och Svartån med Västerås bro. Detta påpekar Åke Holmbäck och Elias Wessén i sina förklaringar till lagen. 7) Av ortnamnet framgår vidare, att bron fanns vid eller i närheten av en ort vid namn Hervad.

Så långt kommer man med hjälp av västmannalagen, men man kan komma längre. Eva och N A Bergqvist har samlat in de uppgifter, som jag har använt till den fortsatta skildringen. I Kolbäcks socken och strax öster om ån ligger byn Herrevad (tidigare Hervad). Mitt för byn (vid nuvarande Herrevadsvägens rundslinga i söder) finns ett gammalt vadställe. Stenar har lagts i vattnet som en bred men oregelbunden gata för att man inte skall behöva vada i alltför djupt vatten. Denna gata är ännu klart skönjbar på båda stränderna. 8) Den är gammal, ty redan Grau nämner den 1754 som en gammal företeelse: Byn ”heter än i dag *Herrewad*: Uti älfwen, då litet watn är, synas stenar til stor myckenhet nedkastade öfwer hwarannan, der desse emot hwarannan stridande *Partier* säjas hafwa wadat öfwer älfwen”. 9)

Platsen synes vara mycket väl vald för ett vadställe. När Strömsholms kanal sedermera anlades och kanalbyggarna skulle utnyttja Kolbäcksån, fick man nämligen stora besvär vid Herrevad. De omständigheter, vilka gjorde platsen lämplig som vadställe, gjorde den olämplig som del av ett kanalsystem. Kanalen anlades 1777-1795 under ledning av Johan Ulfström. Han har beskrivit sträckan, där kanalen skulle anläggas, och han föreskriver vad som behöver göras. Älven rinner lugnt ned till Kolbäcks bro (strax ovanför Herrevad), skriver Ulfström. Där finns ett fall av en aln och fyra tum. ”Detta fall kan lättast blifva farbart och försvinna om först grundet på ett ställe allenast blir något rensat och sedan 1 alns hög fördämning blir gord på det stället hvarest elfven grenar sig och går åt Mølntorps Quarn”. 10) Av hans karta framgår också att ett likartat vadställe med stenläggning, kallad Jättebron, fanns ungefär ett hundratal meter nedströms Herrevad (och ovanför Mølntorps kvarn). Jättebron räknas dock som en åsrest av grovsten, men detta hindrar inte att den förr kan ha varit vadbar. 11) I sin kanalbeskrivning från 1797 skriver Magnus Schenström, att vid Herrevads Bro (samma bro som Ulfström kallar Kolbäcks bro) fanns ett fall av två fot och fyra

tum. ”För att få detta ställe segelbart, har mycket grof sten blifvit sprängd ofvan och under vatn och jämte en ännu större mängd mindre sten utur vägen röjd så väl i Segelleden, som ofvan, emellan och nedanföre alla Brokistorne; jämväl hafva flere grund och grusbankar blifvit bortgrafde och fördjupade”. Från bron till Västerkvarn är ”farbart vatn, sedan stenar på åtskilliga ställen, särledes midt för Herrevads by, blifvit borttagne.” 12) Fallet var dock kvar vid bron. Johan af Kleen skriver 1860, att enligt generalförslaget borde därför en två fot hög damm byggas nedströms vid Västerkvarn och rensningsarbeten borde utföras i älven. De senare utfördes 1859, och ån fördjupades till sex fots djup. Den övriga upprensningen ovanför och nedanför bron uppsköts till vintern 1860. ”Hela detta arbete var förenadt med mångahanda svårigheter, till följe af bottens beskaffenhet, och medtog en vida längre tid än man beräknat.” 13) Det blev dock aldrig riktigt bra här. En båtresa 1936 beskrivs på följande sätt: ”Vid Herrevadshålet gick det inte att mötas så man fick avvakta klarsignal från vakten. Trafiken uppifrån hade företräde. Var det högvatten var detta den svåraste passagen. Det var så trångt i det gamla brohålet att det ibland krävdes två bogserare för att dra en pråm.” 14) (”Herrevadshålet” var alltså passagen vid gamla Herrevadsbro eller Kolbäcksbros ovanför vadstället.) Där var alltså både trångt och strömt. Detta ställe tycks ha varit värst i hela kanalen. Färden här var alltid ”förenad med flera besvärligheter, äfven under vanliga vattenhöjder,” skriver af Kleen. ”Detta vållade att under flodtiden, denna passage kunde sist begagnas, eller först sedan vattnet fallit till en viss höjd, hvarigenom således seglationen fördröjdes, endast genom detta ställe.” 15) De åtgärder, som företogs, var som vi har sett upprensning av åbotten och höjning av vattenytan genom fördämningar. Fördelarna för dem, som vadade under medeltiden, var att botten var grund, och att vattnet rann undan hastigare just här, vilket innebar att vattenståndet här var lägre än i andra delar av ån. Herrevad var således en lämplig plats för ett vadställe, och tydligen har det funnits två vadställen på denna sträcka.

Huruvida någon av dessa stenbankar i vattnet, och då i första hand vadstället närmast byn, någon gång har åsyftats med namnet Hervadsbro är svårt att avgöra. Den bro, som omtalas i västmannalagen, måste dock ha varit en uppbyggd bro över vattnet. I lagen föreskrivs ju att bron skall underhållas vid 40 markers vite. En stenbank i vattnet krävde inte något underhåll.

Den bro, som under senare århundraden kallades Herrevadsbro, fanns ungefär 800 meter uppströms räknat från vadstället vid byn Herrevad. Bron låg vid nordligaste ändan av nuvarande ”Eriksgatan”. Det är denna bro, som omtalas i de ovan anförda handlingarna från kanalen. Redan 1674 skriver Hadorphius i sin utgåva av rimkrönikorna: ”HerrewadzBroo kallas ock nu Kolbäckes Broo”. 16) Även det sistnämnda namnet hade alltså kommit i bruk. Ulfström använder som vi har sett namnet ”Kålbäckes bro”, Schenström ”Herrevads Bro” och af Kleen ”Kolbäckes bro”; (två gånger är namnet särskrivet, tre gånger

sammanskrivet). På sin karta har han dock med båda namnen, även ”Herrevadsbro”. 17)

Det är lätt att begripa varför namnet Kolbäcksbros uppstod. Bron ledde över Kolbäckån. Innan man kom dit från västra sidan, for man förbi Kolbäckskyrka, och innan man kom dit från östra sidan for man förbi Kolbäcksgästgivaregård. Tre ortnamn med förleden Kolbäck- måste helt naturligt få följd även för bronamnet, men trots detta kom namnet Herrevadsbro att överleva själva bron. I Ortnamnsarkivet i Uppsala finns en uppteckning som lyder: Härvaebro, ”Bron finns nu ej kvar men platsen har behållit namnet.”

År 1858 projekterades en ny bro ytterligare ungefär 800 meter uppströms i förhållande till Herrevadsbro. Den nya bron kom att ersätta den gamla, som revs i början av 1900-talet. 18) Den nya bron, som finns där järnvägen nu går, kan vi dock lämna ur räkningen.

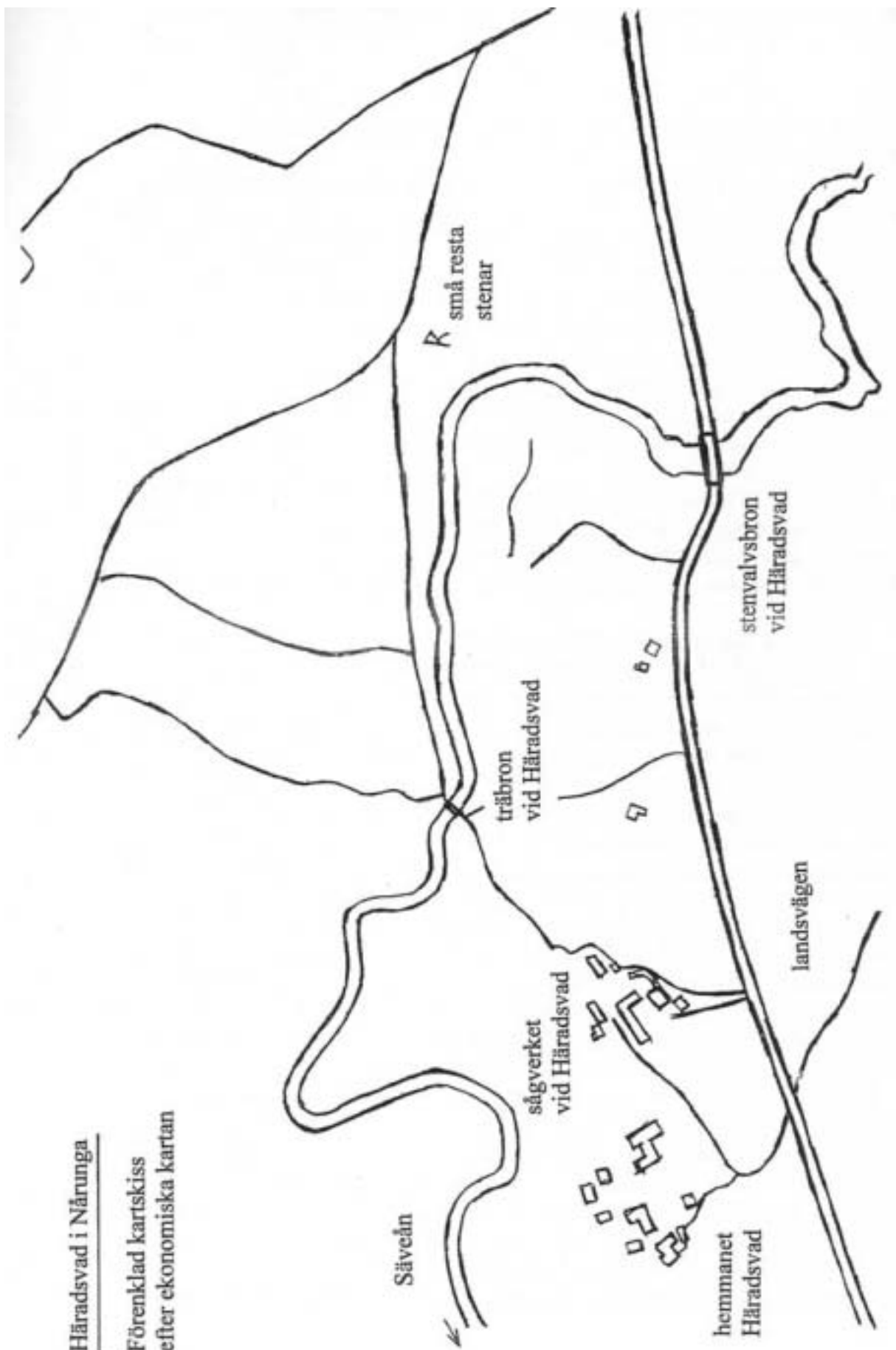
Herrevad var således på alla sätt en utmärkt plats för ett vadställe. Ett sådant är också väl belagt, såväl genom bevarade lämningar i vattnet som genom tidiga ortnamnsformer. Efterleden i ortnamnet Herrevad är nämligen ordet vad i betydelsen vadställe. Den saken har stått klar för forskarna alltifrån gamle Grau 1754.

Förleden är besvärligare att tyda. Harry Ståhl hävdar, att den ”kan vara ett fsv. **Haeriu*vadh”. Förleden skulle då vara ”genitiv singularis **Haeriu* till ett äldre namn **Haeria* ’den mycket steniga’ på (en del av) Kolbäckån.” 19) Ståhls tolkning är obevisad, eftersom de förutsatta ursprungsformerna icke är belagda. Han räknar vidare det västgötska Härjevad som ”en direkt parallell”, men Härjevad heter ju så än i dag, och om även Herrevad ursprungligen hade hetat så, är det underligt att inte ens en enda ursprunglig namnform skulle vara belagd. Börje Teijler tyder däremot Herrevad som ”härens vadställe”. 20) Hans förklaring behöver inte minsta antagande, och den ger god mening. Detta var huvudvägen på norra sidan av Mälaren. Därför färdades både kungar på Eriksgata och härar denna väg. Den var en härväg. Svårigheten med denna tolkning är, att de svenska beläggen för ordet härväg är sena, det äldsta från 1860. 21) Ordet *hervegir* finns visserligen inom isländskan, men det tillhör där skaldespråket. 22) Ordet härvad är icke belagt i vare sig isländskan eller fornsvenskan. Båda förklaringarna har således sina brister, och vi kan ej med säkerhet avgöra vad förleden i namnet Hervad betyder.

Detta avsnitt har blivit långt, och jag sammanfattar därför: Mitt för byn Herrevad finns ett gammalt vadställe, som har förbättrats medelst stenläggning under vattnet. Ungefär ett hundratal meter nedströms finns ett liknande vadställe eller vadbart ställe, som kallas Jättebron. Ungefär 800 meter uppströms vadstället vid Herrevad fanns gamla Herrevadsbro. En bro med detta namn är belagd redan i västmannalagen från 1300-talets förra hälft, vilket är mycket tidigt för att vara ett belägg för ett bronamn. Genom socknen gick huvudvägen på norra sidan av Mälaren fram, den gamla Eriksgatan. På en huvudväg som

Häradsvad i Närunga

Förenklad kartskiss
efter ekonomiska kartan

denna fanns det anledning att bygga broar. Samma tvingande behov fanns inte på gångstigar eller ridstigar i avlägsna skogsbygder.

Häradsvad – broarna och vadställena

Häradsvad är en gård i Närunga socken och nuvarande Vårgårda kommun. Gården ligger nära vägen mellan Alingsås och Ljur. Namnet är belagt alltifrån 1525 och visar, att gården har fått namn efter ett vadställe. 23)

Detta vadställe har inte legat vid landsvägen utan av allt att döma vid en mindre väg, som korsar denna och går norrut strax öster om gården och går fram till Säveån. Här finns nu en träbro, avsedd för gång-, cykel- och mopedtrafik. Platsen räknas som "Häradsvad gla vad", men fornminnesinventeringen sätter för säkerhets skull ett frågetecken efter dessa ord. Ån är vid vadet ungefär 15 meter bred och 40-50 centimeter djup. Botten består av sand och mindre stenar, omkring 5-10 centimeter stora. Vattnet flyter lugnt. Allt enligt fornminnesinventeringen, som tar med vadstället enbart därför, att det är en "plats med tradition". 24) Fornminnen finns dock i närheten av vadstället. På grund av ringa vattendjup och lugn strömning i vatten har detta varit ett utmärkt vadställe. Tack vare ortnamnet är det belagt 1525, och med tanke på fornminnena är det inte orimligt att tänka sig att det har varit i bruk redan före medeltiden, men namnet kan vara yngre, och hur gammal kan bron vara? En bro på platsen kan beläggas först på skifteskartor. Ägaren till Häradsvads gård, Seth Sjöblom, "misstänker att det åtminstone funnits en bro på platsen sedan någon gång från början av 1800-talet." 25) Slutsatsen visar prov på berömvärd försiktighet och kanske även på insikt om att en bro på denna plats sannolikt är en sen företeelse.

Man har dock något äldre belegg för en bro på denna plats. En bro är nämligen utsatt på en karta från 1708. Första omnämmandet är Benzeliuss' uppgift från 1710. Först att beskriva den är prosten Norén 1755: "nästan ¼ mill från Norrunga Prästeg. är den omförmälta Bron, fast hon är liten, at man allenast kan gå och rida öfver Henne, har likväl i förra tider varit större." 26) Ännu 1885 var bron "ganska oansenlig". F. W. Nyman skriver: "Det är en vanlig träbro, som med sina block hvilar å landfästena å ömse sidor vid åns stränder, midt emellan hvilka hon stödes af ett brokar. Detta senare, som utgöres af stora, konstlöst hopfogade kullerstenar, uppbäres af en midt i ån befintlig liten klippö eller öfver vattenytan sig höjande bergklint...Bron är beklädd med plankor, men utan räcke; hon är 50 fot lång inom landfästena..." Nyman hade fått höra att vattendjupet var "knappt tre fot på det djupaste stället", det vill säga 80-90 centimeter. 27) Så såg alltså den gamla bron vid Häradsvad ut. En ny bro byggdes på platsen 2002, och det är denna, som nu beskådas av dem som uppsöker de historiska platserna i Jan Guillous böcker.

Under 1900-talet har dock namnet Häradsvadsbro framför allt förknippats med en annan och större bro. Landsvägen anlades i slutet av 1800-talet. Under åren 1905-1906 byggdes här en stenvalvsbro med tre spann, vilka är fem meter breda och 2,5 meter höga. Bron är byggd av tuktad gråsten. Den är 30 meter lång, fem meter bred och fyra meter hög och betecknas som ”mycket vacker” i fornminnesinventeringen. 28)

Vad skall vi då kalla de två broarna? I ett memorial från 1957 kallas stenvalvsbron för ”Häradsvads stora bro”, vilket är en bra benämning. Träbron skulle man kunna kalla Häradsvads lilla bro. Själv använder jag för tydlighetens skull benämningarna stenvalvsbron och träbron. I fornminnesinventeringen kallas träbron för ”Häradsvad gla vad (?)”, men namnet är konstgjort och måhända missvisande, ty vi har inte några belegg för att man ofta skulle ha vadat över ån annorstädes. Leion kallar platsen ”Häradsvads bro (gamla bron)”, 29) men uttryckssättet är missvisande och delvis felaktigt. Visserligen har här funnits en bro minst två århundraden tidigare än vid platsen för stenvalvsbron, men den nuvarande bron invigdes först 2002 och är alltså ett århundrade yngre än stenvalvsbron. Benämningarna träbron och stenvalvsbron är därför tydligast och mest rättvisande.

Vid träbron finns alltså ett utmärkt vadställe. Vid stenvalvsbron finns likaså ett utmärkt vadställe. Ån är nämligen här mycket bred och flyter fram över berggrund. I samband med besiktningar av dessa platser – se hänvisningar ovan! – har Ragnar Hagin fäst uppmärksamheten på ett möjligt vadställe mellan de båda broarna, och överingenjör Kolm har gjort anteckningar om ett vadställe uppströms stenvalvsbron. Rimligtvis är vadstället vid träbron det gamla och viktigaste vadstället, men man bör ha även omgivningarna i åtanke.

Säveån var värdelös som försvarslinje, eftersom den lätt kan övervadas på många ställen.

Den, som granskar förhållandena på platsen, inser snart att Säveån så här långt uppströms var värdelös som försvarslinje. Ån är nämligen både grund och smal, och endast undantagsvis finns några kraftiga fall. Ån kan med andra ord utan svårighet övervadas på alltför många ställen för att ån skulle erbjuda något skydd åt en försvarare. En försvarares ställning kunde alltså lätt kringgås därigenom, att man vadade över ån på något annat ställe. Anledningen till att just platsen vid Häradsvad blev allmänt vadställe är icke att ån skulle lättare kunna övervadas här än på andra ställen, utan snarare att marken på båda sidor av ån här var lämplig för väg, höglänt, torr och fast mark, vilket för övrigt Ingvar Leion tidigare påpekat. Besöker man dessa bygder i våra dagar, begriper man ändå, trots att mycket har förändrats, att medeltida härar skulle undvika att ge sig in bland dessa berg och skogar, om bättre och större vägar fanns att tillgå, och sådana bättre vägar fanns ju också. Ännu idag är det kilometerlångt mellan

människoboningarna. De öppna markerna är få och små mellan skogar och berg. Vagnvägar var ovanliga under medeltiden, och här är det tvivelaktigt, om det ens har funnits ridvägar. Man har inte anledning att föreställa sig annat än gångstigar, som slingrade sig fram mellan trädstammarna och berg, uppför höjder och ned i dalar. Ännu 1755 var Häradsvadsbro så smal att man endast kunde rida eller gå över den. Detta tyder på att vägarna häromkring ännu på den tiden inte kunde användas av kärror och vagnar. Här fanns inte några vägar för stora härar, och här fanns närmast ingenting att leva av. I och med att härarna inte kunde föra med sig större förråd på klövjehästar, var man till stor del hänvisad att leva av de genomtågade bygdernas tillgångar. Att en medeltida här skulle välja vägen över Häradsvad är lika osannolikt som att en lastbil med släp skulle välja vägen genom de trångaste gränderna i Gamla stan. De, som tror att slaget vid Herrevadsbro skulle ha utkämpats vid Häradsvad, lever helt enkelt inte i verklighetens värld. Det bör dock påpekas, att flertalet av dem, som i äldre tider har hyst denna uppfattning eller hållit den för möjlig, aldrig har varit på platsen.

Vid Häradsvad saknas belägg och förutsättningar för en medeltida bro.

Vad säger detta i fråga om vårt ämne? Själva vadstället fanns att döma av namnet 1525 och kan på goda grunder förutsättas vara mycket äldre, men däremot har man inte några förutsättningar för en tidig bro på platsen. Vägarna var då som nu småvägar i en undangömd bygd. In på 1900-talet nöjde man sig med träbroar av enklaste slag. Det är svårt att samla sig kring gemensamma arbetsuppgifter som brobyggen, och här var det inte angeläget. Dels var resandeströmmen ringa, dels hade man ett utmärkt vadställe, som kunde duga i brist på bro. Bron vid Häradsvad fanns alltså 1708, men man har inte några skäl att tro, att en bro skulle ha funnits här redan på medeltiden. Antalet bäckar och åar är stort, och det medeltida Sverige var ett mycket glesbefolkat land. Man var därför tvungen att inskränka sig till brobyggen vid de stora farvägarna och över de svårvadade vattendragen. Häradsvad låg inte vid de stora farvägarna, och Säveån var här inte svår att vada över.

Man har alltså förlagt slaget vid Herrevadsbro till en plats utan belägg eller ens sannolikhetsskäl för en medeltida bro.

Gården heter Häradsvad och ej Häradsvadsbro

Det är intressant att se, att gården i äldre tid alltid kallas Häradsvad och inte Häradsvadsbro. Detta förhållande talar emot uppfattningen, att en bro skulle ha funnits vid Häradsvad redan under medeltiden. Kända och mycket befarna broar är nämligen för folket i bygden av större betydelse än de gårdar, på vilkas ägor

Kommande historiska exkursioner

Kommande historiska exkursioner

Herrevadsbro lördagen den 15 september 2001.

Vi träffas vid Häradsvads sågverk kl. 12:00. Beräknad tid för visning och studium av platsen: 2 timmar, inklusive "medhavd fika". Med frågor och synpunkter kanske vi blir klara först omkring kl 15. Under visningen kommer vi att promenera ca 2 km, huvudsakligen längs skogsväg, men även i decimeterhögt gräs.

Vägbeskrivningar till Herrevadsbro:

1. Om man kommer E 20 västerifrån:

Ca 6 km bortom Alingsås kommer man till Bälinge k:c. Tag åt höger omedelbart bortom kyrkan. (Det står Ljurhalla 14 på vägskylden.) Följ denna väg 10,6 km till busshållplatsen Häradsvad. 100 meter bortom denna busshållplats finns på vänster sida om vägen en träpil med namnet Häradsvad 500 m. Tag in där åt vänster och åk ca 100 meter in till ett sågverk, där bilen parkeras. (Passeras Säveån, har man åkt 600 meter för långt. Vänd!)

2. Om man kommer E 20 norrifrån, tag av vid Vårgårda och kör mot Borås:

En dryg mil söder Vårgårda kommer man till ett fyrvägs-kärl i en nedförsbacke och svag vänstersväng. Åt vänster (österut) visar vägskyldarna mot Asklanda och Ornunga, åt höger (västerut) mot Närunga och Alingsås. Tag av mot Närunga och Alingsås. Efter 1,2 km ett vägs-kärl med Närunga rakt fram och Alingsås 90 grader åt höger. Följ vägen mot Alingsås. Efter passage av Säveån, på vägen mot Alingsås, kommer man efter 600 hundra meter ut på ett öppet fält där sågverket vid Häradsvad syns i form av ett par byggnader till höger om vägen. liten träpil på höger sida visar mot Häradsvad. (100 meter bortom denna en busshållplats med namnet Häradsvad.) Följ träpilen ca 100 meter till sågverket. Parkera bilen!

3. Om man kommer söderifrån, från Borås mot Vårgårda.

Tag av åt vänster (västerut) vid fyrvägs-kälet, där vägen går österut mot Asklanda och Ornunga och västerut mot Närunga och Alingsås. Se i övrigt vad som sägs ovan under p 2.

4. Kommer man österifrån över Annelund, Ljung, Asklanda, Ornunga. Se anvisningarna under punkt 2 avseende vägen från vägs-kälet en dryg mil söder Vårgårda!

Programblad angående visning av platsen vid Häradsvad (ej Herrevadsbro) under ledning av icke namngiven guide. (Icke heller arrangören är utsatt!) Samtidigt som vägbeskrivningen ger bra besked om var Häradsvad är att söka visar den att orten än idag ligger fjärran från allfarvägarna.

de ligger. Därför ger en sådan bro ofta namn åt gården invid och ibland åt större områden. År 1710 har vi belägg för en bro vid Häradsvad, och intressant nog har vi 1784 uppgiften, att gården hade namn efter bron. Kyrkoherde Jonas Tengborg talar detta år om ”Hemmanet Härads vads bro”. 30) Detta namn har dock inte slagit igenom i jordeböckerna. Namnet Häradsvad var tydligen så hävdvunnet, att det kvarstod som gårdnamn, fastän bron fanns där. Detta förhållande styrker uppfattningen att bron är sen. En anhängare av Häradsvad skulle kanske invända, att gårdnamnet Häradsvad redan tidigt på medeltiden kan ha haft så lång hävd, att det inte ens då kunde utbytas. 31) En dylik invändning vilar dock på långsökta antaganden. Om Häradsvad skulle vara platsen för slaget, måste en bro ha byggts här senast under 1200-talets förra hälft. Själva vadstället kan visserligen redan då ha varit använt mycket långt tillbaka, men namnet Häradsvad kan inte vara äldre än häradsindelningen, vilket innebär att namnet tidigast kan ha funnits under vikingatiden eller början av medeltiden. Tidsutrymmet mellan namnets uppkomst och brons förmodade tillkomst kan således inte ha varit stort, allra helst som man måste förutsätta, att namnet på vadstället är senare än häradsindelningen. Om bron hade funnits redan 1251, hade den således haft alla förutsättningar att ge namn åt hemmanet. I förbigående vill jag påpeka att vadstället - som ortnamnsboken - hävdar bör ha fått namn av att det har legat vid häradsgränsen och inte av att det skulle ha legat vid en häradsväg. Häradsväg, det vill säga bygdeväg, är nämligen en sentida benämning; (första belägget är från 1800). (I landskapslagarna - även i yngre västgötalagen - talar man om allmän väg och allmänningsväg.) 32) Allt detta är endast sannolikhetsöverbäganden utan bevisvärde, men man kan inte säga att sannolikheten på något sätt skulle tala för Häradsvad.

Till sist kan man fråga sig om ett slag vid platsen för träbron verkligen skulle ha kallats ”slaget vid Häradsvadsbro”? Var inte denna bro alltför okänd i det övriga riket? Jan Skoglöw själv har insett detta och gav sin bok titeln ”Birger Jarl och slaget vid Närke 1251” (1990). Han har rätt. Närke är ett betydligt kändare namn än Häradsvad.

Noter

II. Ortnamn och platser

- 1) Westmanna-Lagen utgifven af C. J. Schlyter (Sveriges gamla lagar V), Lund 1841, s. 221 (Byggingabalken § 23).
- 2) Excerpter i: Språk- och Folkminnesinstitutet, Namnavdelningen, i Uppsala. Ett tack till Ulla Swedell. Namnformer från 1576, 1655 och 1665 redovisas av Börje Teijler, Hallstahammars kommun: Kolbäck, Svedvi, Säby och Berg från forntid till nutid. I. Forntid-Medeltid-Vasatid, Hallstahammar 1984, s. 205. Johannes Messenius, Scandia illustrata, Stockholmiae 1700-1705, II s.

48 och XII s. 121-122. Hadorphius, se not 16 nedan. Schenström och af Kleen, se noterna 12 och 13 nedan.

Uppgifter om nutida namnformer har lämnats av N A och Eva Bergqvist, Kolbäck. De frågade sin son Kalle, hur han använder namnformerna: ”När jag är här hemma, säger jag Härva, men när jag är hos mina kamrater i Skåne, säger jag Herrevad.”

- 3) Excerpter i: Språk- och Folkminnesinstitutet, Namnavdelningen, i Uppsala. Ett tack till Lennart Hagåsen.
- 4) Malte Persson och Bertil Ejder, uppslagsordet Herrevadskloster, Svensk Uppslagsbok band 13, 1955, sp. 326-327. Göte Paulsson, *Annales Suecici...*, 1974, s. 375: 1144.
- 5) Elias Wessén, *Svensk språkhistoria. I Ljudlära och ordböjningslära*, åttonde upplagan, Sthlm 1969, s. 68 (§ 57).
- 6) Ortnamnen i Älvsborgs län 6, 1911, s. 144-145. *Monumenta historica vetera ecclesiae Sveogothicae. Ex codd. MSS. collegit et illustravit Ericus Benzellius filius IV*, 16/4 1710, sp. 250.
- 7) Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Andra serien: Dalalagen och Västmannalagen, Sthlm 1979, s. 146 och 162:201 (Västmannalagen, Byggningsbalken § 23). C. G. Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, Tredje upplagan, Sthlm 1911, s. 310.
- 8) (Kurt Larsson), En fripollett över Herrevadsbro, http://vallby.net/nu/kolback_story/herrevad.htm
- 9) Olof Grau, *Beskrifning öfver Wästmanland*, 1754, s. 375.
- 10) ”Charta öfver Vattudraget” – Johan Ulfströms text och illustrationer till karta daterad 1794, artikel i: *Bergslagens pulsåder: Strömsholms kanal 200 år* (Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum, årsskrift 72 1995), s. 46.
- 11) Kartan är den under not 10 ovan omförmälda. Den förvaras i kanalarkivet i Hallstahammars kommunalhus och har granskats av N A och Eva Bergqvist, som meddelat dessa uppgifter.
- 12) Magnus Schenström, *Afhandling om Strömsholms canal och slusswärk*, Upsala 1797, s. 19.
- 13) (Johan af Kleen), *Beskrifning öfver Strömsholms kanal och dess ombyggnad*, Sthlm 1860, s. 50.
- 14) Malte Eriksson och Albert Ängvald, *En resa med S/S Mimer år 1936*, i: *Bergslagens pulsåder...*, s. 179.
- 15) af Kleens anförda arbete s. 50.
- 16) *Twå gamla Swenske Rijm-Krönikor... Vthgångne aff Johanne Hadorphio*, Sthlm 1674, s. 26.
- 17) Två av de fem gångerna stavas namnet ”Kohlbäcksbro”.
- 18) (Kurt Larsson), *En fripollett över Herrevadsbro...*(se vidare not 8 ovan).
- 19) Harry Ståhl, *Ortnamn i Västmanland*, Sthlm 1985, s. 75-76.

20) Börje Teijler, Hallstahammars kommun...I, 1984, s. 205-206. Teijler menar; att just slaget vid Herrevadsbro har givit namn åt stället: ”tolkningen blir ’härens vadställe vid bron’, eftersom en hel här ej kunde trängas över på en liten bro.” Det är väl likväl mindre troligt, att man skulle ha vadat, om det hade funnits en bro. Bron kan dock ha varit förstörd, när slaget utkämpades, eller kan namnet ha uppkommit innan bron fanns.

Både Ståhls tolkning och Teijlers redovisas av Krister Ström, Från Borgåsund till Smedjebacken, i: Bergslagens pulsåder..., s. 82.

21) Svenska akademiens ordbok band 12, Lund 1933, H 2066.

22) Cleasby and Vigfusson s. 259.

23) Ortnamnen i Älvsborgs län del 6, 1911, s. 144-145.

24) Riksantikvarieämbetet, Fornminnesinventering av Närunga socken, Gäsene härad, Västergötland, Vårgårda kommun, Älvsborgs län. Utförd av Ingemar Svangren 2/9-15/9 1982 och Mikael Jakobsson 1983. Fornlämning nr 27.

25) Ingvar Leion, Slaget vid Härvadsbro – en ansats till rekonstruktion, kapitel i: Jan Skoglöw, Ingvar Leion, Martin Wallén och Jan Svanberg, Birger Jarl och slaget vid Närunga 1251, 1990, s. 59-60. (Wallén och Svanberg skriver ej om slaget.) Seth Sjöblom i: Göteborgs-Posten (Lerum/Alingsås) 8/4 2002.

26) Angående årtalet 1708: Åke Carlsson och Claes Siöstedt, En omväg till Mior: Säveån från dess källor till sjön Mjörn, Vårgårda 1981, s. 112. Benzelius 1710 sp. 250. 1700-tals Beskrifningar öfver de fyra Församlingarne Norrunga, Algutstorp, Hohl, Lena utgivna av Margit och Håkan Brunnegård, Vara 1971, s. 23.

27) F. W. Nyman, Alingsås omgifningar, andra häftet, Gbg 1885, s. 22-23. Bild och sammanfattande beskrivning hos Carlsson och Siöstedt, 1981, s. 112 och hos Stina Andersson, På upptäcktsfärd i Säveåns dalgång, i: Fynd 1-2/97 (1998), s. 14-15.

28) Fornminnesinventering av Närunga socken, fornlämning nr 14. Brobeskrivning hos: Broar i Älvsborgs län – en kulturhistorisk inventering 1978-1979 utförd av Sten Rathsman, etapp 2, 1978 (fel för 1979) s. 49, jämför s. 73.

Uppgifter om broarnas konstruktion, utseende och skick finns i: Kulturhistorisk broinventering i Älvsborgs län 1978-79. Stenvalvsbron ”Häradsvads bro” har beteckning P778-2, en mindre valvbro på samma väg har nummer 435-78 och träbron vid Häradsvad har nummer 436-78. Den sistnämnda räknas i inventeringen som ”gångbro”. En bild från 1975 visar en förfallen bro med plankbeläggning och utan sidoräcken (Borås Tidning 9/11 1975). Värdefull beskrivning av stenvalvsbron, här kallad ”Häradsvads stora bro”, finns i: Memorial angående överingenjör Kolms resa i Älvsborgs län den 30 september-5 oktober 1957 (R 89/58). Vadstället behandlas av Rune Ekre i hans redogörelse ”Notiser från besiktning vid Häradsvad, Närunga s:n, 3 maj 1984”, författad 4/5 1984. Dessa arkivalier finns i Regionmuseum Västra Götaland; (ett tack till arkivarie Clary Winberg). Carlsson och

Siöstedt (1981 s. 113) och efter dem Stina Andersson (1998 s. 14) uppger att stenvalvsbron byggdes 1898. Överingenjör Kolm uppger dock endast att ritningen fastställdes av Kunglig Majestät 1898 (s. 33). Enligt Rathsmän (2 s. 49) byggdes bron först 1905-1906.

- 29) I en redogörelse benämnd "Notiser från besiktning vid Häradsvad, Närunga s:n, 3 maj 1984" har Rune Ekre redogjort för sitt besök på platsen tillsammans med Ragnar Hagin. Den sistnämnde hyste uppfattningen att Häradsvad, det vill säga vadstället, skulle ha varit beläget ungefär mitt emellan träbron och stenvalvsbron. Ekre uttalar sig dock med bestämdhet för en plats i närheten av träbron, och hans skäl är goda: "Enligt den lokala traditionen utpekas vadstället som beläget strax norr om den gamla landsvägsbron. Även här är vattendjupet obetydligt och strandförhållandena goda för en vadplats. Här syntes f. ö. färskas spår efter hästar som vadat över ån." Detta ställe tycks, fortsätter Ekre, "ha såväl folktraditionen som ortnamnssituationen för sig (gården med namnet Häradsvad ligger ytterligare något hundratal meter söderut från bron räknat)." Han påpekar även, att detta vadställe ligger i anslutning till "resterna av den gamla landsvägen över bron och dess fortsättning mot nordöst". Vadplatsen är "av utomordentligt intresse som fornlämning".

Ekre finner dock även Hagins plats intressant: "Strandsituationen på båda sidor av ån var annars sådan att platsen mycket väl lämpar sig för ett vadställe, allra helst som ån här är något smalare än ned mot bron." På denna plats finns en stensträng över åns botten. Den är ungefär en och en halv meter bred, men Ekre ställde sig tveksam till om man skulle ha haft någon nytta av en dylik stensträng. (Rune Ekre, Notiser..., 4/5 1984). Han räknar med att denna plats eventuellt kan ha varit vadställe.

År 1957 inspekterades stenvalvsbron uppströms, vid själva landsvägen. "Vid förrättningen upplystes, att ett vadställe tidigare hade funnits uppströms bron." (Memorial angående överingenjör Kolms resa...s. 34). Har man skrivit uppströms i stället för nedströms, eller har det funnits även ett vadställe uppströms stenvalvsbron?

Det är alltså klart, att Häradsvad har legat i närheten av träbron. Andra vadbara ställen och ställen lämpliga för vadning har funnits, men denna plats har fått namnet Häradsvad.

Leion 1990 s. 59.

- 30) 1700-tals Beskrifningar... s. 20. P. E. Lindskog skulle sedan upprepa Tengborgs namnform, men för övrigt har jag ej sett till den i litteraturen.
- 31) Inte heller byn Herrevad i Västmanland fick namn efter bron, men denna byggdes ungefär 800 meter från byn.
- 32) Lars Gahrn, Hålvägen i Allmänna bräcka: Gränsmärket i Allmänna bräcka, artikel i: Varbergs Museum – Årsbok 1992, s. 8.

III

Vad vi vet om slaget

Händelserna utspelade sig 1251 (eller 1252).

Källorna ger oss olika årtal för händelserna. Enligt tidssammanhanget i Håkons saga skulle händelserna ha utspelat sig 1251. Erikskrönikan ger oss däremot inte något årtal. Enligt två svenska annaler var årtalet 1251. Enligt två andra 1252. Enligt en femte skulle slaget ha utkämpats 1262, medan avrättningarna, som följde efter slaget, skulle ha inträffat 1252 (!). De sex isländska annalerna har alla årtalet 1251.

Vanligtvis uppger man numera att slaget stod 1251, och skälen är goda. Två källor, som ger oss årtalet 1251, sätter nämligen in händelserna i ett tidssammanhang. Så gör Håkons saga och en av de svenska annalerna. Den sistnämnda hävdar, att herrarna dödades samma år som konung Valdemar kröntes. Sannolikheten talar för 1251, men 1252 kan inte uteslutas.

Slaget stod vid Hervadsbro (Herrevadsbro) i Västmanland.

Ovanstående genomgång visar mycket tydligt, att slaget stod vid Hervadsbro (nu Herrevadsbro) i Västmanland. Fem källor ger oss ortnamnsformer, som överensstämmer med det västmanländska ortnamnet, men som inte överensstämmer med något annat känt ortnamn från det dåtida Sverige. Erikskrönikan säger uttryckligen att Hervadsbro fanns i Västmanland (eller i Svitjod, det vill säga Svealandskapen). Erikskrönikans trovärdighet har ökat vad gäller detta spørsmål. Författaren har fått sin uppgift från kretsar, där slaget ännu var en viktig tilldragelse och ett smärtsamt minne. Sådana tilldragelser minns man i allmänhet mycket väl. Fem källor talar för Hervadsbro, och inte en enda källa talar för Häradsvad.

Ett slag har utkämpats vid Hervadsbro.

Erikskrönikan nämner inte några strider vid Hervadsbro, och i Håkons saga heter det blott, att fienderna möttes vid Hervadsbro. (Tha höfdhu their fundisk vidh Hervadh-z-bru.) Detta uttryckssätt är mycket obestämt. Man har därför någon gång betvivlat, att ett slag har utkämpats. De svenska annalerna är dock mycket klagörande. Två av dem säger att ett "bellum" stod vid Hervadsbro. Detta latinska ord betyder krig och fälttåg men ibland även slag och drabbning. 1) En tredje säger, att man kämpade (preliatum est) vid Hervatså. Ett slag har alltså utkämpats, men det är tydligt, att inte slaget utan avrättningarna tilldrar sig huvudintresset.

Avrättningarna av Birger jarls fiender har väckt störst uppmärksamhet och upprört sinnena.

Slaget vid Hervadsbro har mer eller mindre kommit bort i källorna. Det omnämns i endast tre av de historiska källor, vilka omnämner vad som hände vid bron.

Mest anmärkningsvärd härvidlag är Erikskrönikan, som ägnar all uppmärksamhet åt sveket och avrättningarna. Utifrån denna skildring har man ifrågasatt, om något slag har utkämpats, men vi har ju som sagt andra källor. Håkon Håkonssons saga nämner, att Birger jarl och hans fiender möttes, och sedan glider författaren över till avrättningarna. Även två svenska annaler har samma inriktning av intresset. Slaget varken omnämns eller ens antyds. Detsamma gäller de sex isländska annalerna, som dock alla är ytterst kortfattade.

Författarnas inställning till avrättningarna är i de fall den antyds kritisk. Erikskrönikans författare är upprörd över sveket och bedrövad över folkungarnas tillbakagång. Sturla Thordarson, som skrev Håkon Håkonssons saga, nämner att meningarna om avrättningarna var delade. "Det skiftade mycket, allt efter om vänner eller ovänner talade." Birger jarl var kung Håkons bundsförvant, och Sturla kunde alltså inte öppet klandra honom. Påpekandet måste dock tydas som ett slags klander, och detta sätt att klandra är utmärkande för islänningarna. Man klandrade icke själv utan återgav tadel, som andra hade framfört eller som andra påstods ha framfört. Så arbetade exempelvis Snorre Sturlason. 2) I annalerna för åren 826-1415 framhävs, att de avrättade ädlingarna var framstående, och att Knut Magnusson var dotterson till Erik Knutsson. (Han och Birger jarls son kung Valdemar var således syskonbarn, söner av två systrar och kungadöttrar.) Framstående och högbördiga män skulle man inte behandla hur som helst, och ju mer de avrättades höga ställning framhävs, desto allvarligare ter sig avrättningarna. En annan svensk annal har likartad uppläggning. Just detta, att man fäste uppmärksamheten vid några avrättningar i stället för vid ett slag, visar att de senare måste ha väckt stor uppståndelse. Att

folk satte livet till eller stupade i strid var mycket vanligt. Dessa avrättningar måste ha betraktats som en särdeles händelse för att över huvud taget bli omnämnda och än mer för kunna draga uppmärksamheten från en viktig träffning. Huruvida något svek verkligen har begåtts är svårt att säga. Vi har endast Erikskrönikans uppgift om detta, och vi vet inte hur tillförlitlig krönikan är därvidlag.

Man anar ett mönster i Birger jarls handlingssätt. År 1247 besegrades Holmger Knutssons anhängare vid Sparrsätra i Uppland. Året därpå dog Holmgers frände, Ulf jarl, och Birger Magnusson blev rikets jarl i hans ställe. Birger jarl lät samma år avrätta Holmger Knutsson, och dennes starkaste stöd, herr Filippus, måste gå i landsflykt. 3) Både 1248 och 1251 tillgrep Birger jarl således avrättningar för att trygga sin maktställning. Någon eller några måste dessutom gå i landsflykt. 1248 hade Ulf jarl av allt att döma skonat sin frände Holmger Knutsson, men 1251 skonade Birger jarl inte sin frände Knut Magnusson. Onekligen gick jarlen hårt fram, och hans hårdhet väckte uppståndelse bland hans samtida, som i de flesta avseenden var hårdhudade, när det gällde våld och död.

Slaget och avrättningarna gav Birger jarl en obestridd maktställning.

Slaget och avrättningarna hade avsedd verkan. Sedan tordes ingen stå emot jarlen vad han än ville åstadkomma, berättar Erikskrönikan. Dessa ord bekräftas av vad vi vet om den följande utvecklingen. Några nya stormannauppror blev det inte under jarlens återstående livstid. (Han avled 1266.) Först 1275 utbröt ett nytt inbördeskrig, denna gång mellan jarlens söner. Liksom senare Gustaf Wasa hade jarlen till att börja med uppror att nedkämpa. Fienderna besegrades och avrättades eller drevs i landsflykt. Under sina senare år hade både Birger jarl och Gustaf Wasa det förhållandevis lugnt och kunde ägna sig åt inre arbete. Slaget hade alltså stor betydelse.

III. Vad vi vet om slaget

Kapitlet är endast en sammanfattning. Källor och litteratur redovisas i noterna till kapitel I.

- 1) Axel W. Ahlberg, Nils Lundqvist och Gunnar Sörbom, Latinsk-svensk ordbok, andra upplagan, Sthlm 1966, s. 103.
- 2) Lars Gahrn, Magnus barfot, Margareta fredkulla och kampen om Dalsland I, i: Hembygden 2001 (Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund), s. 37-38.
- 3) Lars Gahrn i: Uppland 1993 s. 77-80.

Förespråkarna för Häradsvad och deras huvudskäl

Tveksamheten inför Häradsvad var stor och fanns från början.

Åtskilliga skriftställare har under trehundra års tid skrivit om Herrevadsbro och Häradsvad, men få av dem har velat med bestämdhet hävda, att slaget har stått i Västergötland. Flertalet tar inte ställning.

Först ut var Eric Benzelius den yngre år 1710: ”Det är rätt och billigt att här fästa uppmärksamheten på, att en lärd man, som är min vän, är synnerligen övertygad om, att denna plats, där folkungarna nedhöggs, nämligen Herrwada eller Herrswada, icke är att söka i Västmanland utan i Västergötland, och då närmare bestämt i Älvsborgs län och Närunga socken, där ännu i våra dagar den Hersvadiska bron finns och – på båda sidor om floden – väl synliga spår efter läger, som man fordom har slagit.” Vad Eric Benzelius själv anser i frågan har han försiktigtvis inte med ett ord antytt. Han åberopar endast den lärde vännen och skjuter således allt ansvar på denne. Hans enda ställningstagande är, att han finner det ”rätt och billigt” (par est) att nämna vännens uppfattning. 1) Tanken är väl, att alla uppfattningar bör omnämnas. Anledningen till att han trots allt omnämner vännens tolkningsförslag måste dock vara, att han finner det åtminstone möjligt.

Vem var då denne lärde vän? Vi känner endast tre något så när samtida skriftställare, som har framfört uppfattningen, att slaget stod i Västergötland, nämligen Nils Hufwedsson Dahl, Olof von Dalin och Andreas Olavi Rhyzelius. Olof von Dalin föddes först 1708, alltså endast två år innan Benzelius åberopade sin lärde vän. Han är således utesluten. Nils Hufwedsson Dahl inskrevs år 1707 vid Uppsala universitet, blev en av Benzelius’ lärjungar och disputerade 1710. Så långt finns det inte något som skulle omöjliggöra, att Dahl är sagesmannen. Däremot finns andra skäl, som talar emot. Benzelius skulle knappast ha kallat en lärjunge för sin vän (amicus) och lärd man (vir doctus). I sin bok om Borås (1719) åberopar Dahl vidare Benzelius och har inga uppgifter utöver dem, som Benzelius har meddelat. Dessutom åberopar han på samma sätt Rhyzelius utan att ha några uppgifter utöver vad denne har meddelat om häradet. Tvärtom har han delvis missuppfattat dennes uppgifter. Vad gäller Häradsvad och Gäsene var

Dahl inte sagesman utan avskrivare. Däremot pekar det mesta mot Rhyzelius. Han föddes 1677 i Ods församling i Gäsene härad, inte långt från Närke. Han var jämnårig med Benzelius. Bägge var teologer och samtidigt verksamma vid Uppsala universitet. Dessutom var han ”synnerligen övertygad”. Han berättar år 1752, att biskop Kol förledde Börge Jarl att dräpa folkungarna ”år 1252 wid Herrewadsbro i Västergötland”. 2) Här finns alltså inte utrymme för några som helst tvivel. Hervadsbro i Västmanland inte ens omnämns.

Dessförinnan hade Nils Hufwedsson Dahl år 1719 i sin bok om Borås givit spridning åt samma uppfattning: ”Herwadsbro som är bekant för slaget med Folkungarna, är i Norunga församling och thetta härad belägen.” I en marginalnot åberopas Benzelius. Bland Dahls vänner räknades för övrigt Andreas Olavi Rhyzelius. 3)

Icke fullt så trossviss var Olof von Dalin år 1750. Folkungarna hade ”lägrat sig wid Herrevadsbro i Västergötland”. I en not framkommer det dock, att en annan uppfattning finns: ”Man har trodt, at detta skiedt i Westmanland wid Kolbäcks-bro; men med svagare skiäl.” Han åberopar Benzelius. 4)

År 1787 är Gabriel Tidgren säker på sin sak: I Västergötland ”skedde slagen wid Sparsätra och Hofwa, samt, efter åtskilliga berömda Historie-Skribenters bepröfwande, jämwäl wid Herrewadsbro.” Han åberopar sina föregångare Benzelius och Rhyzelius. 5)

P. E. Lindskog redovisar 1816 båda uppfattningarna, men finner uppfattningen att slaget stod i Västergötland vara ”det sannolikaste”. 6) Eric Tuneld berättar om slaget, när han redogör för Kolbäcks socken, men anmärker: ”Några föregifva att ofvan nämnde fältslag skedt i Westergötland och Närke Socken”. När han kommer till Västergötland, berättar han om slaget i sin redogörelse för Närke socken och anmärker: ”Man har med svagare skäl trott, att denna händelse tilldragit sig i Westmanland vid Kohlbäcks bro.” Han hänvisar till Dalin och Benzelius, och ordalagen är Dalins. 7) Arvid August Afzelius, själv västgöte, berättar att slaget stod vid Säveån i Västergötland. 8)

År 1852 hävdar A. M. Strinnholm att det är ”ovisst”, om slaget stod vid Häradsvads bro eller vid Herrevadsbro. Sannolikhetsskäl tillmäter han inget värde. 9) Carl Georg Starbäck redovisar bägge uppfattningarna men är tvehågsen: ”Må hända har deras åsigt mera sannolikhet för sig, som förlägger stället till Vestergötland,... Dock kan det icke med säkerhet afgöras, hvilketdera stället är det rätta,...”. 10) År 1890 är även J. Mankell tvehågsen: Det kom till ett slag, ”sannolikt vid *Häradsvadsbro* i Gäsene härad i Vestergötland. ... Enligt andra uppgifter skulle slaget hafva stått vid Herrevadsbro i Vestmanland, norr om Strömsholm, då de öfver Tiveden skulle hafva framträngt långt in i Svealand, hvilket dock är mindre troligt. Huru som helst...” 11) Med orden ”sannolikt”, ”mindre troligt” och ”Huru som helst” markerar Mankell osäkerhet. Orden ”Enligt andra uppgifter” antyder, att han – felaktigt – har trott att det fanns uttryckliga uppgifter om att slaget skulle ha stått vid Häradsvad. Samma försiktiga inställning har Emil Svensén 1916: ”Omöjligt är nu att avgöra, vid

vilket av dem striden stått, men mera sannolikt är, att det varit i Västergötland, ...". 12) År 1925 uttalar sig Gustaf Ewald inte om sannolikheten: "Omöjligt torde nu vara att avgöra, vid vilketdera Herrevad striden stått, utan får nog även för framtiden 'den förda diskussionen utgöra svar på frågan'." 13)

År 2002 skrev Dick Harrison en stor bok om Birger jarl. I fråga om slaget skriver han, att vi inte kan veta på vilken av de båda platserna det har stått. 14) Året innan hade han i samarbete med Jan Guillou skrivit boken "I Arns fotspår". Gentemot Guillou, som förlägger slaget till Säveån, var det en kritisk markering att ge uttryck för ovisshet, men Harrison går Guillou till mötes genom att inte hävda att slaget stod i Västmanland. (Harrison känner dock inte ortnamnsformerna.)

I denna uppräknings har jag givetvis inte medtagit den långa rad historiker och skriftställare, som har följt Erikskrönikan och förlagt slaget till Västmanland. Dessa skriftställare har som regel större anseende och har lämnat värdefullare verk efter sig än ovanstående, bland vilka enbart Benzelius och Dalin på sin tid räknades till de främsta historikerna. Av sentida historiker är det endast Harrison som hör till de kändare. Det är ovisst huruvida Benzelius var övertygad, men Dahl, Dalin, Rhyzelius, Tidgren och Afzelius har yttrat sig tvärsäkert i ämnet. Fem författare är alltså säkra på sin sak, men fyra av dem tillhör 1700-talet. Den femte, nämligen Afzelius, tillhör visserligen 1800-talet, men han sysslar med "Sago-Häfder" och är lika otillförlitlig och okritisk som de gamla rudbeckianerna. Tveksamhet gör sig gällande hos Lindskog, Tuneld, Starbäck, Mankell och Svensén; hos Starbäck är tvehågsenheten mycket stor. Strinnholm Ewald och Harrison redovisar bägge uppfattningarna och tillmäter inte sannolikhetsskäl något större värde. Av dessa åtta tveksamma skrev bara en, nämligen Tuneld, under 1700-talet. Tveksamheten, som fanns redan hos Benzelius år 1710, har således vuxit i styrka under 1800- och 1900-talen, då historien äntligen blev en vetenskap. Under dessa århundranden var endast Afzelius tvärsäker. Tveksamheten är desto mer anmärkningsvärd som förutsättningarna för denna tids historieskrivare att draga rätt slutsats var mycket sämre än för vår tids.

Bland lokalhistoriska skriftställare har övertygelsen varit starkare, men även hos den mest utförlige av dem röjer sig en viss tveksamhet.

Tanken att Häradsvad skulle vara platsen för slaget lever numera vidare bland lokalhistoriska skriftställare.

Antalet betydande historiker, som har uttalat sig för Häradsvad, är således ringa. Enbart Benzelius och Dalin räknades på sin tid till de främsta historikerna, men deras anseende är i dag lågt. Strinnholm, som skrev 1852, är den siste betydande historiker, som har sysslat med och inte bara omnämnt ämnet, och han tog inte ställning. I våra dagar lever tanken, att slaget skulle ha stått vid Häradsvad,

vidare – inte bland akademiker – utan bland privatforskare och inom den lokalhistoriska litteraturen.

En av dem var F. W. Nyman, som i andra häftet av sitt välskrivna och innehållsrika verk *Alingsås omgivning* (1885) har samlat ihop en stor mängd uppgifter om Härsvadsbro. Han avfärdar Kolbäcksbro i Västmanland genom att anföra Afzelius och tycker, att det vore ”omotiverat och otroligt”, att den utländska hären plötsligt skulle ha förflyttat sig från Danmark till Västmanland. 15)

Denna uppfattning var känd i trakten och framfördes ibland, till exempel av Håkan Brunnegård 1972 (*Härsva' bro i Närunga – där stred Birger Jarl, Alingsås Tidning* 14/7 1972). Denna artikel består huvudsakligen av ordagranna utdrag av vad F. W. Nyman, Afzelius och Nils Hufwedsson Dahl har skrivit i ämnet, men på slutet tar författaren själv ställning för deras uppfattning. Tre år längre fram skrev Torkel Ivarsson i *Borås Tidning* (9/11 1975). Senare kom Ragnar Hagin, som skrev en uppmärksammat artikel. Den infördes i *Alingsås Tidning* den 10 maj 1983. Artikeln fick stor betydelse för Jan Skoglöv, då ordförande i Alingsås Fornminnesförening. År 1990 gav Skoglöv ut skriften ”Birger Jarl och slaget vid Närunga 1251”, vari han tryckte ett inlägg av Hagin och hedrade sin föregångare: ”Heder till dig, Ragnar, som banat väg för min forskning.” Han tar givetvis upp ämnet utförligare själv, men utförligast är Ingvar Leions inlägg i samma skrift. 16) Eftersom deras huvudskäl är desamma och Leion som sagt är utförligast, kommer jag att ägna mest uppmärksamhet åt Leions inlägg. Leion åberopar givetvis äldre författare, som har förordat Västergötland. Erikskrönikan uppger visserligen, att slaget stod i Västmanland, men Leion framhåller, att man inte kan bygga på en enda källa, om den inte kan bestyrkas. Håkon Håkonssons saga är äldre och enligt Leions mening trovärdigare. Den anger inte var inom Sverige Hervadsbro skulle ha legat. Detta innebär enligt Leion, att frågan måste lösas genom att man granskar ”sådant som kan betraktas som omständigheter.” Leions huvudskäl är, att Birger jarl bör ha varit angelägen att stoppa anfallet så nära gränsen som möjligt, alltså vid Häradsvad.

Han fäster alltså inte något avseende vid ortnamnsformerna, och inte heller känner han till annalerna. Först i ett tillägg kommer han in på ortnamnen. Han har med andra ord gjort huvudsaken till bisak och bisaken till huvudsak. Eftersom han inte är språkman, inser han inte vikten av de två olika ortnamnen. Ej heller inser han, att Häradsvad har utvecklats till Härsvad, utan tror att den sistnämnda namnformen är den ursprungliga (!). Till hans övriga uppfattningar rörande ortnamnen återkommer jag. Ingvar Leion hade tidigare ägnat sig åt att spåra stenåldersboplatser runt sin hemstad Borås och tjänstgjorde som major vid stadens infanteriregemente. Inte helt överraskande ägnar han sig åt att försöka tänka sig in i hur slaget kan ha gått till.

Skoglöws och Leions skrift fick skarp kritik av Peter och Birgit Sawyer, då bosatta i Alingsås. 17) Uppmärksammat stöd fick de emellertid år 2001, då författaren Jan Guillou gav ut sin roman ”Arvet efter Arn”. Slaget förekommer i

både början och slutet av boken och förläggs till Säveån. Guillou hade läst Skoglöws och Leions inlägg och hade varit i förbindelse med Leion, vars framställning han noggrant hade följt.

Häradsvad var alltså mer uppmärksammat än någonsin, och Jan Skoglöw tog tillfället i akt att redan samma år ge ut en ny bok "Historiska ögonblick runt Alingsåsbygden", vari hans medarbetare Vivan Karlsson bland mycket annat behandlade även slaget under överskriften: "Där stenarna tala – slaget vid Herrevads bro 1251". Hon lägger stor vikt vid de "märkesstenar", närmare bestämt "mäktiga stenblock", som finns på platsen och skulle ha ställts där som markering av slaget. Liksom tidigare Skoglöw understryker hon bygdesägnernas betydelse. 18) Året därpå återkom även Ingvar Leion i ämnet, denna gång med en 86 sidor tjock bok, som ägnades uteslutande åt slaget vid Herrevadsbro. Det är en utförligare genomgång av de frågeställningar, som han tog upp tolv år innan. I motsats till Skoglöw och Vivan Karlsson tillmäter han dock inte heller denna gång bygdesägnerna från Häradsvad något bevisvärde. Intressant är att se, att hos Leion, den av de fyra som sysslat utförligast med frågan, röjer sig en viss tveksamhet: "Att verkligheten kanske inte var så rationell, som rekonstruktionsförsöket ger sken av, är således en *osäkerhetsfaktor*." Tolv år senare skriver han: "En studie av detta slag kan inte, på grund av torftigt källäge, ge något absolut vetande om 'rätta platsen', men underlag för en *uppfattning* om vad som sannolikt – mot bakgrund av källor och omständigheter – är 'rätta platsen'." 19)

Ragnar Hagin, Jan Skoglöw, Ingvar Leion och Vivan Karlsson bygger på många föregångare, vilkas sakskäl och skrifter redovisas. Det blir därför en angelägen uppgift att granska förutsättningarna för historisk forskning och historiska sannolikhets-skäl i äldre tider och att granska de sakskäl, som har framförts. Jag skall börja med själva huvudskälet.

Huvudskälet för Häradsvads förespråkare är sannolikhets-skälet, att Birger jarl bör ha mött fienden vid gränsen snarare än inne i landet.

Förespråkarna för Häradsvad har som huvudskäl, att Birger jarl bör ha velat möta sina motståndare så nära gränsen som möjligt. Detta är icke något bevis utan endast ett sannolikhets-skäl.

Det har framförts förhållandevis sent. Benzeliuss, Dahl, Dalin, Rhyzelius och Tidgren framför inte några sakskäl. Någon gång kring 1755 skriver dock västgötaforsaren Sven Vilskman: "I Kolbaks socken finns visserligen nära floden en lantgård benämnd Herrevad, men det är troligare att Birger Jarl gått emot folkungarna, när de kom från Tyskland och Danmark, i Västergötland, än att han tillåtit dem att tränga in i rikets inre." Detta var dock endast en anteckning, men 60 år senare kan Lindskog ha fått se den. 20) P. E. Lindskog är utförligare, när han skriver följande år 1816: "Det är ej sannolikt, att den

vaksamme Riksföreståndaren Birger Jarl skulle hafva varit så okunnig om dessa uppenbara stämplingar, och så oberedd att möta dem, att han icke förr än i trakten af Westerås kunnat bjuda dem ett fältslag, sedan de, under ett obehindradt framåtåtgående, ej allenast haft tillfälle att plundra landet, utan ock möjligtvis kunnat draga flera af Waldemars undersåtare på sin sida, och med hvarje steg blifva talrikare.” År 1852 tillmäter dock Strinnholm sannolikhetsskäl icke något värde: ”De grunder ur politiskt synpunkt, man på hvardera sidan anförer till förfäktande af sin mening, bevisa och afgöra intet, emedan i verkligheten man så litet känner dåvarande inre förhållanden och Birgers ställning vid denna kritiska tidpunkt.” Även Starbäck inser, att huvudskälet är av ringa värde, men han menar, att det dock kan ha ett visst värde: ”Må hända har deras åsigt mera sannolikhet för sig, som förlägger stället till Vestergötland, ensamt på den grunden, att man svårligen kan förklara, huru Birger kunde låta fienden obehindradt framtränga ända in i hjertat af Svealand. Dock kan det icke med säkerhet afgöras, hvilketdera stället är det rätta, ty man känner i allmänhet alldeles för litet om de båda partiernas ställning till hvarandra för att af den kunna draga någon slutledning.” Man känner igen Strinnholms försiktighet hos Starbäck, som är självmotsägande. Dels säger han att vi känner till för litet om de båda partiernas ställning för att kunna draga någon slutledning. Dels säger han, att sannolikhetsskälet ”må hända” har ett värde. Han vet alltså inte hur han skall ställa sig.

År 1885 är dock F. W. Nyman betydligt trosvissare: ”Det förefaller ju dessutom omotiveradt och otroligt att den utländska hären plötsligt förflyttat sig från Danmark till det aflägsna Vestmanland, hvilken landsdel jemförelsevis föga torde ha berörts af ofvan omtalade inbördes strider.” Tanken är väl, att det bör ha funnits så mycket motstånd att nedkämpa i Västergötland, att fiendehären ej snabbt kunde ha trängt så djupt in i landet som till Västmanland. Emil Svensén saknar likaså betänkligheter inför sannolikhetsskälet: ”det är föga troligt, att Birger jarl låtit en fientlig härsmakt oantastad rycka ända upp i Västmanland.” År 1925 återger Gustaf Ewald Lindskogs skäl men tar ej ställning.

1990 bygger Ragnar Hagin ut tankegången: Eftersom Birger Jarl ”visste att Filip med sin här skulle komma samlade han ihop en här i Västergötland. Han hade knappast haft tid att resa till Mälartrakten eller hunnit samla manskap på den korta tiden som stod till buds. Vidare kan man antaga, att en så slug och försiktig herre som Birger Jarl aldrig skulle tillåtit en här marschera genom landet och under tiden kunnat värva än mera soldater till sin här.” För Hagin hörde jarlen hemma i Västergötland: ”Birger Jarl bodde för det mesta på något av sina gods i Västergötland.” Någon så stark knytning till Västergötland är dock inte känd för den man, som grundade Stockholm, företog korståg till Finland och är starkt knuten till Östergötland. 21)

Jan Skoglöw har samma uppfattning som sin föregångare: ”Skulle en fiendearmé få tåga ända upp till Västmanland innan den blev angripen?” Hos Ingvar Leion möter vi däremot ett utförligare och mångsidigare inlägg. Han ser

fördelar och nackdelar för både Birger jarl och hans motståndare vad gäller såväl ett avgörande nära gränsen som ett avgörande längre in i landet. Dessa fördelar och nackdelar redovisas klarsynt och rättvisande. Han stannar dock för uppfattningen, att folkungarna bör ha eftersträvat ett tidigt avgörande, eftersom deras legohär kostade mycket pengar, och att Birger jarl också skulle ha eftersträvat ett tidigt avgörande, därför att upprorsmännen ej skulle få härja och plundra i riket. Att dylika överväganden har funnits med i bilden är ett rimligt antagande. Däremot kan det varken bevisas eller ens sannolikhögas, att dessa överväganden skulle ha vägt tyngst. Jag instämmer helt med Leions egna ord: Det är ”inte alls säkert, att vi kan få fram de bevekelsegrunder som verkligen legat bakom valet av strategi.” 22)

Sannolikhetsskälet betraktas således som ett viktigt skäl av Vilskman, Lindskog, Nyman, Svensén, Hagin och Skoglöw. Starbäck är mycket tvehågsen inför det. Leion påvisar, att de stridande kan ha haft helt andra bevekelsegrunder, ehuru han trots allt stannar för sannolikhetsskälet. Ewald tar inte ställning, och Strinnholm fränkänner sannolikhetsskälet allt värde.

Själv instämmer jag helt med Strinnholm och erinrar inledningsvis om att flera fälttåg mot Västergötland har nått längre än gränsområdena. År 1275 genomtågade Magnus Birgersson, jarlens son, med en dansk hjälphär hela Västergötland och mötte inte sin broder Valdemars här förrän vid Hova i nordligaste Västergötland invid Tiveden. 23) År 1365 trängde konungarna Magnus Eriksson och hans som konung Håkan Magnusson med en svensk-norsk här genom Västergötland, Närke och Västmanland in i Uppland, där de besegrades på Gata skog. 24) Några andra exempel på krigståg, som har nått långt, kommer nedan.

Huvudskälet för Häradsvad bygger på nio obevisade förutsättningar, bland andra att jarlen behärskade Västergötland, att han var stark nog att möta fienden vid gränsen, att han visste vilken väg upprorsmännen skulle komma, och att upprorsmännen inte kom sjövägen. Ett sannolikhetsskäl utan underbyggnad saknar värde och är över huvud taget inte ett skäl.

Orsaken till att sannolikhetsskälet saknar värde är inte bara, att det är obevisat, utan framför allt att det bygger på en lång rad obevisade och obevisbara antaganden. Somliga är rentav uppenbart osannolika eller orimliga.

För det första förutsätter man, att alla upprorsmän kom utomlands ifrån och följaktligen kunde mötas vid gränsen. Detta antagande kan mycket väl vara felaktigt. Upprorsmännen kan ha behärskat delar av Sverige. När de fick förstärkning utifrån, kan de ha gjort en framstöt mot de områden, som Birger jarl behärskade. Västergötland var ett sådant område, som ofta behärskades av upprorsmän och fördrivna konungar. 25) Enligt Erikskrönikan följdes upprorsmännen av uppländska (det vill säga svenska) män, danska män,

nordmän och tyska män. Västergötland skulle ha varit en lämplig samlingsplats för norrmen och danskar.

För det andra förutsätter man, att Birger jarl skulle ha haft tillräcklig makt för att samla folk till försvar inom Västergötland. Även om upprorsmännen icke behärskade Västergötland, måste jarlen fördenskull ingalunda ha haft så stort inflytande där, att han ansåg det vara lämpligt att invänta ett anfall vid landskapets gränser.

Man förutsätter för det tredje, att inga fler strider skulle ha ägt rum före avgörandet vid Herrevadsbro. Därför måste – menar man – slaget ha stått nära gränsen. Både Håkon Håkonssons saga och Erikskrönikan är dock ytterst kortfattade. Sistnämnda krönika säger inte ens, att ett slag utkämpades vid Hervadsbro, och Håkons saga talar om ”mycken ofrid”, vilket kan innefatta mycket. Ingenting hindrar således, att upprorsmännen segrade i många träffningar innan de besegrades vid Hervadsbro.

För det fjärde förutsätter man, att Birger jarl var så noga underrättad om upprorsmännens krigsplaner, att han visste var och när de skulle infalla i Sverige. Dessa kunskaper är förutsättningar för att han skulle kunna möta dem vid gränsen. Utmärkande för medeltida krigföring var svårigheten att förutse var och när fienden skulle infalla i riket. Ännu under senmedeltiden kännetecknades krigföringen därför mer av plundringar och härjningståg än av träffningar och fältslag. 26) Ingvar Leion tvingas därför antaga, att Birger jarl fick meddelanden från ”agenter i Lübeck via brevdovor”. N A Bergqvist har dock påpekat för Leion, att brevdovor började användas i Europa först på 1400-talet, och att de första brevdovorna kom till Sverige vid mitten av 1800-talet (600 år efter slaget vid Herrevadsbro). 27) Detta framgår av Nationalencyklopedin, som borde vara lättillgänglig för alla, men icke desto mindre har Leion – trots Bergqvists påpekande – vidhållit sitt helt grundlösa antagande. 28)

För det femte antager man, att det är rimligt, att upprorsmännen skulle ha valt vägen över Häradsvad. Det är det inte. Häradsvad ligger vid sidan om både Ätrastigen och Viskastigen, som under medeltiden var de mest anlitade infartsvägarna söderifrån till Västergötland. Leion tvingas göra många antaganden för att ett framträngande över Häradsvad över huvud taget skall framstå som möjligt.

För det sjätte tvingas man förutsätta, att upprorsmännen ryckte fram genom Västergötland och inte genom Småland. Det är visserligen sant, att många fientliga infall gjordes genom Västergötland, men detta hindrar givetvis ingalunda, att anfall har gått genom Småland. År 1309 tågade Erik Menved genom Småland över Värnamo, Jönköping och Rumlaborg (vid Huskvarna) till Nyköping i Södermanland. År 1318 tågade av allt att döma även Magnus Birgersson över Småland med en dansk här. (Han kom nämligen fram i Östergötland, och av sammanhanget framgår, att han inte hade underlagt sig Västergötland.) I februari 1305 hade förresten konung Birger och hans bröder,

vardera sidan med en här i följe, mötts i Kolsäter i Dalsland. Även över Dalsland kunde man således rycka fram. 29)

För det sjunde förutsätter man, att de utländska hjälptrupperna kom landvägen, och att de inte skeppades sjövägen. Leion gör sig stort besvär med att uppräknat alla svårigheter, som skulle möta en överskeppning, men svårigheter möter som bekant allt man gör och bevisar inte, att något inte skulle ha ägt rum. Från senare delen av medeltiden är det välkänt, att danskarna gång på gång skeppade hela härar till Stockholms omgivning och på så vis kunde kringsegla alla försvarslinjer, som fanns vid gränserna och längre in i landet. Detta gäller senmedeltiden, men från tiden före slaget är det bekant, att ”hedningarna” år 1187 dödade ärkebiskop Johan vid Almarnestäket och brände Sigtuna. 30) Det skulle vara svårare att skeppa 1251 års här till Sverige, hävdar Leion, ty upprorsmännen var beridna. Detta är visserligen sannolikt, men det sägs ingenstades i källorna, att rytteriet var viktigare eller talrikare än fotfolket. Vi har i själva verket inte en enda uppgift om härens sammansättning. Dessutom behöver man alls inte förutsätta att hela hären överskeppades. En stor del av hären kan ha utgjorts av inhemska upprorsmän, som anslöt sig till hären, när de landsflyktiga anlände med sina värvade hjälpstyrkor.

För det åttonde tar man inte med i beräkningen, att många stora fältherrar har hyllat ”centralförsvarstanken”, vilken innebär att fienden skall lockas att tränga djupt in i landet, långt bort från sina egna baser och huvudbygder. Med stöd av sina egna huvudbygder och med egna befästa tillflyktsorter i närheten skall man inlåta sig i slag med fienden först när han har avlägsnat sig långt från sina baser eller bundsförvanter. Perserna tillämpade denna taktik gentemot Alexander den store, Pompejus gentemot Caesar, Kettil Karlsson Vasa mot Kristian I, och dylika tankegångar har alltid styrt gerillakrigföring. Av förespråkarna för Häradsvad är Leion – själv militär – den förste och ende, som dryftar centralförsvarstanken, och han redovisar både fördelar och nackdelar. Eftersom folkungarna besoldade en legohär, bör de enligt Leion ha eftersträvat ett snabbt avgörande vid gränsen för att hålla nere kostnaderna. (Det är dock alls inte säkert, att utlänningarna var besoldade. De kan ha anslutit sig mot löften om del i vinsten eller belöningar vid seger.) ”Det kan då tyckas logiskt, att Birger Jarl skulle ha eftersträvat en motsatt strategi. Man kan tycka, att han skulle ha haft mest att vinna på ett sent avgörande, långt inne i landet, exempelvis just vid Kolbäcksån! Därigenom skulle han fått möjlighet att inledningsvis nöta på motståndarens anfallskraft genom överfall och småstrider i anslutning till bråtar etc. Medan han på så sätt fördröjde legohärens framträngande, och försvagade den, kunde de kungatrogna växa till i styrka genom tillförsel av förstärkningar från även avlägsna delar av riket. Motståndaren kunde dessutom försvagas av ’naturliga avgångar’.

Det fanns också anledning räkna med att folkungarna efter hand skulle få svårighet att försörja och avlöna legoarmén: ju mer tiden gick, desto mer kostade den. Å andra sidan kunde problem av det slaget kompenseras genom

plundring av 'ortens tillgångar', åtminstone kortsiktigt. Men därmed ökade också risken för upplösningstendenser och okontrollerad härjning. Folkungarna skulle således kunna belastas av det vi i dag kallar *politiska kostnader*, förutom de mer konkreta kostnaderna för legohären. Man kunde rentav fråga sig om inte sådana politiska kostnader allvarligt skulle undergräva folkungarnas möjlighet att överta riksledningen! Å andra sidan: de politiska kostnaderna kunde slå tillbaka mot Birger Jarl. Skulle han kunna anklagas för senfärdighet, som gett legohären möjlighet att härja och plundra i landet, kunde det undergräva hans auktoritet." 31) Leion inser alltså, att Birger jarl kan ha haft goda skäl både för att eftersträva ett avgörande vid gränsen och för att eftersträva ett avgörande långt inne i landet. Han stannar visserligen för uppfattningen att även Birger jarl ville möta motståndarna nära gränsen, men han har inget avgörande skäl att åberopa för detta ställningstagande, som alltså är godtyckligt.

För det nionde förutsätter man, att Birger jarl kunde välja det sätt att föra krig, vilket han fann bäst. Detta förutsätter, att han redan under början av fälttåget var den klart överlägsne, (och att han själv var medveten om detta). Om det är sant, att jarlen mot givet ord och löfte skulle ha tagit herrarna till fånga, tyder detta snarast på, att jarlen har varit svag, men inga säkra slutsatser kan dragas. Birger jarl ville givetvis inte vare sig att folkungarna började uppror eller att de inträngde i riket. Mycket inträffar som bekant, fastän man inte önskar det.

Sannolikhetsskälet att Birger jarl skulle ha mött fienden vid gränsen snarare än inne i riket bygger således på så många obevisade antaganden eller förutsättningar, att skälet helt saknar värde. Vi vet så litet om detta fälttåg, att alla slags sannolikhetsberäkningar är av intet värde. Redan 1852 insåg Strinnholm att så var fallet. Starbäck och Leion har anat det ringa värdet av sannolikhetsskälet men ej dragit ut följsatserna av denna insikt.

De nio invändningarna mot huvudskälet för Häradsvad kan lätt göras om till sannolikhetsskäl för Herrevadsbro.

"Auctoritates habent cereum nasum." (Sakskäl har vaxnäsa, det vill säga en näsa som lätt kan böjas i alla riktningar.) Denna sats är sann icke minst i fråga om tider som dessa, från vilka ytterst litet är känt.

Huvudskälet för Häradsvad bygger på nio obevisade förutsättningar. Invändningarna mot dessa kan med lätthet ombildas till sannolikhetsskäl för Herrevadsbro. Här kommer skälen:

- 1) Eftersom upprorsmännen hade en stark ställning inom riket, är det rimligt att tänka sig, att de har behärskat delar av riket, i synnerhet Västergötland, eftersom de kunde draga till sig både danskar och normmän.
- 2) Det är mindre sannolikt, att Birger jarl inom Västergötland skulle ha kunnat samla tillräckligt mycket folk för att kunna möta ett allvarligt anfall.

- 3) Det är mindre sannolikt, att ett allvarligt anfall kunde avvärjas med första striden. Därför har man anledning att tänka sig, att flera strider föregick slaget, som alltså torde ha utkämpats längre in i landet.
- 4) Det var svårt för Birger jarl att veta vilken väg upprorsmännen skulle välja. Därför är det sannolikt, att han avvaktade anfallet längre in i riket än vid gränsen.
- 5) Det är mindre sannolikt, att upprorsmännen skulle ha valt vägen över Häradsvad, som låg vid sidan av de stora härvägarna.
- 6) Det är lika rimligt att tänka sig, att upprorsmännen skulle ha valt vägen över Småland som vägen över Västergötland.
- 7) Det är lika rimligt att tänka sig, att upprorsmännen skeppades sjövägen som att de tågade landvägen.
- 8) Det är lika sannolikt att Birger jarl valde centralförsvaret som att han skulle ha valt gränsförsvaret.
- 9) Det är mindre sannolikt, att Birger jarl kunde välja det sätt att föra krig, vilket han fann bäst. Upprorsmännen var ju starka, och enligt Erikskrönikan kunde de övervinnas enbart genom svek.

Dessa sannolikhetskäl lider av samma svaghet som alla andra, nämligen att de ingenting bevisar. Somliga av dem är ytterst svaga, men de är inte sämre än huvudskälet för Häradsvad, som bygger på så många obevisade förutsättningar, att det inte är något skäl alls. Jag vill avslutningsvis påpeka, att jag inte fäster mer avseende vid dessa sannolikhetskäl än vid motståndarnas huvudskäl; det vill säga att jag inte fäster något som helst avseende vid något av dessa skäl. Motskälerna har framlagts enbart för att visa hur sannolikheten kan åberopas som stöd för vilken uppfattning som helst och således saknar vetenskapligt värde.

IV. Förespråkarna för Häradsvad och deras huvudskäl.

- 1) Monumenta historica vetera ecclesiae sveogothicae. Ex codd. MSS. collegit et illustravit Ericus Benzelius filius IV, 16/4 1710, sp. 250. Det är tyvärr fördolt huruvida Benzelius själv ville stå för uppfattningen, att slaget hade utkämpats i Västergötland. Han skrev visserligen en kortfattad svensk historia, men i denna omnämns slaget ej. (Eric Benzelius Den Yngre, Utkast Till Svenska Folkets HISTORIA..., Lund 1762, s. 181-182.)
- 2) Om Nils Hufwedsson Dahl se: Uppsala universitets matrikel 6. 1700-1710: På uppdrag af universitetets rektor utgifven af A. B. Carlsson, Uppsala 1919, s. 51 och Catalogus disputationum, in academiis et gymnasiis Sveciae: Collectore Joh. Henr. Lidén, Upsaliae 1778, I s. 59. Andreas Olavi Rhyzelius, Episcoposcopia sviogothica, Eller En SweaGöthisk Sticht- och Biskops-Chrönika, ..., I, Linköping 1752, s. 210.

- 3) Boerosia af Nils Hufwedsson Dahl och Boerosiade af Olov Rudbeck, Borås 1920, s. 28 (kap. 2). Om Dahl och hans verksamhet se Ada Damms förord s. 3-4 och Rhyzelius' hyllningsdikt (s. 11).
- 4) Olof Dalin, Svea Rikes Historia II, Sthlm 1750, s. 225.
- 5) Gabriel Tidgren, Westergöthlands Historia Och Beskrifning I, Sthlm 1787, s. 242. Slaget vid Sparrsätra stod som bekant i Uppland 1247. I Västergötland finns visserligen nu ett Sparresäter, men det hette före 1600-talet Köttsäter (Ivar Lundahl, Ortnamnen i Skaraborgs län 11:2, Uppsala 1967, s. 92-93.)
- 6) P. E. Lindskog, Försök till en kortt beskrifning om Skara stift V, Skara 1816, s. 428-434.
- 7) Eric Tuneld, Geografi öfver Konungariket Sverige, Åttonde upplagan, II, Sthlm 1828, 304-306, IV:1, Sthlm 1833, s. 164-165.
- 8) Arvid August Afzelius, Svenska Folkets Sago-Häfder, IV, Sthlm 1842, s. 43-46.
- 9) A. M. Strinnholm, Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider IV, Sthlm 1852, s. 404.
- 10) C. Georg Starbäck, Berättelser ur svenska historien I, Sthlm 1885, s. 407.
- 11) J. Mankell, Öfversigt af svenska krigens och krigsinrättningarnes historia. Första delen. Hednatiden och Medeltiden, Sthlm 1890, s. 108.
- 12) Emil Svensén, Svenska historien för svenska folket II, Uppsala (Sthlm) 1916, s. 176-177.
- 13) Gustaf Ewald, Beskrifning över Gäsene härad (Ur Älvsborgsbygdens häfder II), Alingsås 1925, s. 63.
- 14) Dick Harrison, Jarlens sekel: En berättelse om 1200-talets Sverige, Sthlm 2002, s. 196.
- 15) Alingsås omgifningar, beskrifna af F. W. Nyman. Andra häftet: Härvadsbro. Fullestads Kyrka. Hedareds Kapell. Gbg 1885. S. 28.
- 16) Jan Skoglöw, Ingvar Leion, Martin Wallén och Jan Svanberg, Birger Jarl och slaget vid Närunga 1251, 1990. (Wallén och Svanberg skriver inte om slaget.)
- 17) Alingsås Tidning 11/1, 14/1, 21/1 och 30/1 1991. Skoglöw svarade (AT 16/1) och Leion (AT 16/1 och 30/1).
- 18) Historiska ögonblick runt Alingsåsbygden: Av Vivan Karlsson & Jan Skoglöw, 2001, s. 36-37.
- 19) Herrevadsbro år 1251: Birger Jarls seger över upprorsmän och tysk legohär – vid Herrevad/Västmanland eller Häradsvad/Västergötland? En kritisk granskning av två alternativa platser av Ingvar Leion (HistorieForum Västra Götaland, Series B Vetenskapliga rapporter och småskrifter No 2), Gbg 2002, s. 7. Leion 1990 s. 67.
- 20) 1700-talsbeskrifningar....s. 24.
- 21) Gahrn 1988 s. 142, 144-146.
- 22) Skoglöw och Leion 1990 s. 15, 17 och 55-56. Leion 2002 s. 70-71.
- 23) Göte Paulsson, Annales Suecici..., s. 262, 270, 280, 296, 316 och 349.

- 24) Gahrn i: Uppland 1993 s. 93-104.
- 25) Lars Gahrn, Bland svear och götar: Undersökningar rörande samfärdsel, riksdelar, försvarsbehov, ledungståg och konungens krigsfolk, Mölndal 1989, s. 32-34.
- 26) Gahrn 1989 s. 71-72.
- 27) ”Till Sverige kom de första brevduvorna i mitten av 1800-talet. År 1886 anlades ett militärt duvslag i Karlsborg, och fram till 1949 ingick brevduvor i signaltruppernas utrustning.” Jan Moen och Sven Carlin, uppslagsordet Brevduva, i: Nationalencyklopedin band III, 1990, s. 303-304.
- 28) Leion 1990 s. 53-54 och 2002 s. 62.
- 29) Jerker Rosén, Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder: Studier i nordisk politisk historia 1302-1319, Lund 1939, s. 175-177, 292-297, 65-70. Roséns källor är i första hand Erikskrönikan men även annaler, brev och traktater.
- 30) Gahrn 1989 s. 63-64 och 78-79.
- 31) Leion 1990 s. 55-56 och 2002 s. 70-71.

Leion hävdar att Birger jarl inte skulle ha sänt iväg sin dotter Rikissa med följe till Norge, om upprorshären hade varit på framryckning i det inre av Sverige. Han menar alltså att detta tyder på att Birger jarl skulle stoppa fienden vid riksgränsen (Leijon 2002 s. 56-58). Nu är dock att märka att Håkon Håkonssons saga först berättar om bröllopföljets ivägsändande och bröllopet och därefter om slaget. Slaget stod medan bröllopföljet befann sig i Norge, berättar sagan, men några andra tidsangivelser får vi inte. Bröllopföljets färd och härens framryckning måste inte ha varit samtidiga, utan sagan tyder snarast på att färden har föregått framryckningen. Även under krigstid behöver förresten inte alla vägar och landsändar vara osäkra.

Leion har vidare gjort sig mödan att beräkna hur lång tid ett fälttåg och en framryckning från Halland till Häradsvad respektive till Herrevadsbro skulle ha kunnat ta i anspråk. (Eftersom vi inte vet var fälttåget startade och inte känner förutsättningarna, är dock dylika beräkningar av föga värde i fråga om slaget 1251.) Även utifrån sina egna beräkningar måste Leion medge, att upprorshären skulle ha kunnat nå fram till Herrevadsbro på ”hösten”. (Detta är vår enda tidsangivelse, och den finns i Håkons saga.) Han tror dock, att det skulle vara svårare att rycka fram genom Sverige hösten 1251 än vintern 1520 (Leion 2002 s. 49-61). Vi känner dock som sagt alls inte förutsättningarna för 1251 års fälttåg. Vi vet dessutom inte var och när det startade. Sannolikheten som alltid har lågt värde har under sådana omständigheter inte något värde alls. Det vill säga, att det inte föreligger någon sannolikhet i detta fall.

Förutsättningar för att misstaget skulle uppstå

Namnformerna för ortnamnen var inte kända för de forskare, som har behandlat ämnet.

Under äldre tid fanns inte någon ortnamnsforskning. Ingen ägnade sig åt det viktiga arbetet att sammanställa äldre ortnamnsformer och redovisa dem i tryck. Namnformerna för Häradsvad redovisades först 1911 i sjätte delen av det stora verket "Ortnamnen i Älvsborgs län". Namnformerna för Hervadsbro finns samlade i Ortnamnsarkivet i Uppsala men har inte redovisats i tryck förrän i denna föreliggande utredning.

Av de forskare och skriftställare, som har sysslat med ämnet, har således endast Svensén, Ewald, Rolf Pipping och Dick Harrison haft möjlighet att finna en tryckt redogörelse för Häradsvads namnformer. Ingen av dem har utnyttjat denna möjlighet. Bland lokalhistorikerna har endast Leion gått in på frågan. Det är ju som bekant så, att det tar lång tid innan nya böcker blir allmänt kända i forskarkretsar. Först sedan de har omnämnts och åberopats i ett antal vetenskapliga artiklar och avhandlingar, minskar risken att forskarna missar dem.

Utgåvorna av Erikskrönikan meddelade dåliga namnformer av Hervadsbro och nämnde ej Västmanland.

Först under 1800-talet var Sveriges lärde skolade i textkritik, det vill säga konsten att utifrån ett flertal handskrifter kunna återställa den ursprungliga texten eller åtminstone komma den ursprungliga texten så nära som möjligt. Detta innebar, att de lärde före 1865 var hänvisade till mindre tillfredsställande utgåvor av Erikskrönikan.

Det började dock bra med Johannes Messenius' utgåva från 1616. Messenius ger oss texten "Innan Swidia wid Herwadzbroo". 1) Bronamnet kunde visserligen inte vara bättre återgivet, men han har inte känt till, att den handskrift, som har orden "jnnan vesmanna lande" är den bästa. År 1674 gav Johannes Hadorphius ut en ny utgåva av rimkrönikorna. Vad gäller vårt ämne innebär den en försämring: "Innan Swidia wid Herrawadz broo". I en

randanteckning meddelas dock att en annan handskrift har namnet Wesmannalande. 2) År 1818 gav Eric Michael Fant på nytt ut rimkrönikorna, men någon förbättring blir det inte: ”Innan Svidia vid Herravadz bro”. 3) Detta innebär, att de lärde vid början av 1700-talet i den nyaste utgåvan hade en namnform, som inte fanns belagd i vare sig Västmanland eller Västergötland. Både Hadorphius och Fant meddelar visserligen, att en handskrift har namnet Wesmannalande, men givetvis lade forskarna inte någon större vikt vid en läsart, som inte togs med i huvudtexten.

Textkritiken kom med Gustaf Edvard Klemming, som i sin utgåva 1865 hade raden: ”Innan vesmanna lande vid herwadz bro”. 4) Han ansåg den vara så självklar, att han inte ens meddelade avvikande läsarter. Det gjorde däremot Rolf Pipping 1921, men hans utgåva överensstämmer vad gäller denna rad ordagrant och bokstavsgrant med Klemmings. 5) När Klemmings utgåva kom, var skadan emellertid redan skedd. Den felaktiga namnformen hade redan blivit spridd och orsakat förvirring, en förvirring som har bestått.

En äldre tids lärde byggde i allmänhet på litteraturen och anförde inte källorna, vilkas ortnamnsformer de inte kunde tillgodogöra sig.

En äldre tids historieskrivare byggde till stor del på litteratur men inte på källor. Det var svårt att få tag i källor. Mest betydde rimkrönikorna och Ericus Olai, som gav en sammanhängande rikshistoria för ett längre tidsskede. Ericus byggde dock till stor del på rimkrönikorna. Vad gäller historieskrivningen kring Herrevadsbro är svagheterna hos den äldre historieskrivningen mycket framträdande.

Påfallande är nämligen, att ingen av skriftställarna före Strinnholm sammanställer de källuppgifter, som nämner slaget. Benzelius bygger på Ericus Olai och uppgifter ur Scondia illustrata, alltså ett sentida historieverk, skrivet av Messenius. Dahl och Dalin bygger på Benzelius. Rhyzelius åberopar inte någonting. De övriga historieskrivarna åberopar sina föregångare – om de över huvud taget åberopar något alls. Lindskog åberopar dock även Lagerbring, som emellertid ansåg, att slaget stod i Västmanland.

Lindskog anför emellertid den uppgift om slaget, som fanns i en av annalerna, och Strinnholm gör en mönsterigill sammanställning av källuppgifterna. Denna gagnar honom dock alls inte. Ortnamnsforskning förekom inte på hans tid, och han kunde inte bedöma värdet av namnformerna. Lindskogs utsaga avslöjar hjälplösheten hos den tidens forskare: Chronicon Wadstenense ”säger, att detta slag stött vid Herwattza, som lär vara ett brutet namn af Herrevadså, men hvar denna å skall sökas, derom lämnas ingen underrättelse.” Med andra ord: endast ortnamnsformen ger Lindskog ingen ledning.

På senare tid utvecklades Hervad till Herrevad och blev något olikt källornas namnformer, medan Häradsvad utvecklades till Härsvad och blev något mera likt källornas namnformer.

För att göra allting litet svårare förändrades bägge ortnamnen, både Hervadsbro och Häradsvad, innan historieskrivningen kom igång. Hervadsbro blev Herrevadsbro, och Häradsvad blev Härsvad. Först på 1700-talet slog dock formen Herrevad igenom, och formen Härsvad är belagd först 1707. För 1700-talets lärde var det emellertid inte lätt att veta, om en namnform var gammal eller sentida. Äldre ortnamnsformer var ännu varken insamlade eller publicerade. Dessutom saknades språkhistorisk forskning.

En äldre tids lärde visste inte att Häradsvad var en obetydlig ort långt från allfarvägarna.

I äldre tid fanns inte några utförliga geografiska skildringar av Sverige. Den tidens lärde kunde alltså inte veta, att Häradsvad – till skillnad från Hervadsbro – var en obetydlig ort långt från allfarvägarna. Rhyzelius, som var född i samma härad, visste kanske hur det förhöll sig, men han har endast omnämnt orten och ej skildrat den. Tuneld är en utförlig geograf men behandlar inte vägarna. Lindskog har dock klart för sig, att Hervadsbro har legat ”på en stor väg och ett allmänt känt ställe”, men att Häradsvadsbro är ”belägen i en undangömd och föga besökt trakt”. Det är rätt uppfattat, men tyvärr har denna insikt inte lett honom rätt, och tyvärr är han den ende, som visar prov på sådana insikter.

I äldre tider kunde man inte tidsbestämma fornlämningar och fornfynd.

En äldre tids lärde saknade möjlighet att tidsbestämma fornlämningar och fornfynd. Först på 1830-talet, närmare bestämt 1832, införde Christian Thomsen treperiodsystemet, stenålder, bronsålder och järnålder. Oscar Montelius indelade sedermera dessa perioder i underavdelningar, men fortfarande hade man inte mer än en allmän uppfattning, att stenåldern hade föregått bronsåldern och bronsåldern järnåldern. Hur långt tillbaka i tiden de olika åldrarna låg visste man inte. Mycket länge var man tveksam till vilken av åldrarna vissa fornlämningstyper skulle föras. Av Rhyzelius’ magisteravhandling från 1707 framgår dock, att man kunde skilja mellan hedniska och kristna gravar, men dessa kunskaper fanns inte ute i bygderna och utanför forskarkretsar.

Detta innebar, att fornlämningar vid Häradsvad kunde sammankopplas med slaget, fastän de är mycket äldre. Man visste inte bättre.

Under äldre tider hade forskarna mycket ofta svårt att skilja mellan naturliga bildningar och fornlämningar.

I och med att man kunde föga om fornlämningar, tolkades även naturliga bildningar mycket ofta som fornlämningar. En av de mest framgångsrika fornminnestolkarna var Petter Rudebeck, som mot slutet av 1600-talet upptäckte mängder av fornminnen och en hel stad, Vetala eller Vitala, i Varend. Erik Dahlbergh förevigade hans fantasier i kopparstick och Esaias Tegnér i sång. I diktverket Kronbruden nämner Tegnér bland annat "Vitalas murar". 6) Allt detta har sin motsvarighet även i Närke, och "Närkevalla stad" kom att få ett mycket olyckligt inflytande, när slaget vid Hervadsbro flyttades till Västergötland.

I äldre tid insåg man inte det ringa värdet av sägner, varför man lade vikt vid de sena sägner, som hade upptecknats i Häradsvad.

Först i och med det kritiska genombrottet inom svensk historieforskning stod det klart för flertalet vetenskapsmän, att sägner har ett ytterst ringa värde. Lauritz Weibulls utredning "Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000" (1911) blev banbrytande, men därmed är vi framme vid 1900-talets början. Det mesta om Häradsvad skrevs dessförinnan, och en del av författarna är påverkade av sägnerna från bygden utan att inse, att dessa är sena och uppdiktade.

V. Förutsättningar för att misstaget skulle uppstå.

- 1) Then Gamble Rijn Krönikes Första Deel. ... aff Johanne Messenio troligan öffuerseed/och nu först....publicerat. Sthlm 1616, s. 9.
- 2) Twå gamla Swenske Rijn-Krönikor/...Vthgångne aff Johanne Hadorphio. Sthlm 1674, s. 26.
- 3) Scriptorum rerum svecicarum medii aevi I:2, 1818, s. 7.
- 4) Svenska medeltidens rimkrönikor. Första delen: Gamla eller Erikskrönikan. Efter handskrifter utgifven af G. E. Klemming. (Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet 17:1), Sthlm 1865, v. 251.
- 5) Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2...utgiven av Rolf Pipping, 1921, v. 251.
- 6) J. Svennung, Traditionerna om Erik, första Göta konung, och Vitala, i: Saga och Sed 1948 s. 41-43.

VI.

Hägringar vid Häradsvad eller

Många smärre missuppfattningar gav upphov till ett stort misstag.

Många skriftställare har felaktigt trott, att samma ortnamn har funnits i både Västmanland och Västergötland.

Det vanligaste felet bland alla skriftställare, som har behandlat frågan, är att de tror, att samma namn har funnits i både Västmanland och Västergötland, eller att namnet fanns åtminstone i Västergötland.

Platsen där folkungarna nedhögs hette ”Herrwada eller Herrswada”, hävdar Benzelius, som har fel så till vida, att den sistnämnda namnformen – den västgötska – inte finns i någon enda källa om slaget. Han tror uppenbarligen att Herrvad och Herrsvad var obetydliga varianter av samma namn, och att även den sistnämnda varianten fanns i källorna. Bägge uppfattningarna är – som vi har sett – helt felaktiga, men han redovisade åtminstone riktiga namnformer. Det skulle inte alla efterföljare göra.

Dahl skriver att Herwadsbro ”är i Norunga” belägen, och Dalin skriver, att folkungarna hade ”lägrat sig wid Herrevadsbro i Västergötland, Gäsene-Härad och Norunga-Sokn”. Den, som läser detta, måste tro, att orten i Västergötland hette Herrevadsbro. Detsamma är fallet med Rhyzelius’ ord ”Herrewadsbro i Västergöthland” och med Tidgrens påstående, att slaget vid Herrevadsbro skedde i Västergötland. Prosten Norén har namnformen Herrevad.

Enligt Tuneld är Herrevads bro namnet på platsen i Närunga. Afzelius hävdar, att platsen hette Harrawadsbro, vilket på rikssvenska blev Herrewad. Enligt Starbäck hade orterna i Västmanland och Västergötland samma namn, och detta felaktiga påstående finns även hos Emil Svensén 1916 och Gustaf Ewald 1925.

Också författare, som är övertygade om att slaget stod i Västmanland, kommer med samma påstående: Olof Grau 1754, författaren till artikeln Hervadsbro i Nordisk Familjebok 1909 och Rolf Pipping 1926. Pipping kan dock ha blivit misstolkad. 1)

Uppgiften att platsen i Västergötland hette Herrevadsbro har de olika författarna hämtat från källorna, som nämner slaget, eller från sina föregångare,

som har hämtat namnformen från dessa källor. Namnformen Herrevadsbro kommer alltså inte från Häradsvad och Nårunga, där den helt lyser med sin frånvaro i källorna. En närmare undersökning klargör sammanhangen.

Dahl skriver: ”Herwadsbro som är bekant för slaget med Folkungarna, är i Norunga församling...belägen.” Han hänvisar till Benzelius, som har rätt namnform (pons Hersvadensis) för bron i Nårunga. Dahl har alltså tagit namnformen Herwadsbro från historiska källor, som nämner slaget, vilket för övrigt framgår eller åtminstone antyds av hans egna ordalag.

Dalin bygger på och åberopar Benzelius, som ju anför den riktiga namnformen Härsvads bro (pons Hersvadensis). Ändå talar Dalin om ”Herrevadsbro i Västergötland”. Han har alltså valt den namnform, som förekommer i källorna till slagets historia. Det är ett lättförståeligt val, men namnformen kan lätt skapa missförstånd. Rhyzelius kände givetvis till vad orten i Västergötland hette, ty han hade ju – av allt att döma – givit Benzelius denna uppgift, och han har den riktiga namnformen i sin magisteravhandling. Likväl gör han som Dalin, det vill säga använder valplatsens hävdvunna namnform. Tidgren bygger på och åberopar Benzelius, Dalin och Rhyzelius. Han hade alltså tillgång till rätt namnform, men han gör som Dalin och Rhyzelius. Tuneld bygger på och åberopar Benzelius och Dalin men gör som Dalin.

Prosten Norén kallar platsen Herrevad, ehuru han även har den riktiga formen Heradsvads Hed. Han svarar emellertid på ett brev från Sven Wilskman i Skara. Denne har berättat för honom om Benzelius’ uppfattning, att Herrevad är att söka i Nårunga. När Norén besvarade Wilskmans brev, använde han den – som han trodde – riktigare namnformen. Detta är den sannolika förklaringen till att Norén använder dubbla former, och hans uppgift föranledde Jonas Tengborg att protestera nitton år senare: ”Både Hemmanet och Bron härstädes hafva namnet Härads vad och intet Herrevad”. 2) Utifrån har Norén tagit även namnet folkungarna och fört in det i sitt svar.

Afzelius bygger på Lindskog, som har den riktiga namnformen Häradsvads bro men antager att bron ursprungligen har hetat Herravadsbro. Afzelius förbigår helt den förra (och riktiga) namnformen och bygger uteslutande på Lindskogs felaktiga antagande. Bron kallas Harrawadsbro, skriver Afzelius, ty sådant är uttalet där i orten. Han har fel både i det ena och i det andra.

Av Starbäcks redogörelse framgår endast, att han har byggt på litteraturen. Fastän han tycks känna Strinnholm, som har rätt namnform, följer han flertalet av föregångarna. Svensén skrev endast i förbifarten om slaget och har alltså byggt på litteraturen, ovisst vilka av föregångarna; han har ej en enda litteraturhänvisning (!). Att döma av ord och uppgifter har han dock känt Strinnholm. Ewald kände de flesta av sina föregångare, och utifrån dessa redogörelser trodde han att platsen hette (eller hade hetat) Herrevadsbro.

Grau känner Benzelius och Dalin, och utifrån Dalins uppgift tror han alltså att Häradsvad hette Herrewads bro. Artikeln i Nordisk Familjebok är kortfattad, och alla upplysningar återfinns i den äldre litteraturen, men det är ovisst vilken

skrift som varit viktigast. Uttrycket ”lämningar af skansar, vallar och vapen” liksom stavningen Närunga för dock tankarna till Tuneld. Pipping hänvisar till Strinnholm, som har rätt namnform. Han bör därför snarast mena, att de båda ortnamnen liknade varandra, eller möjligen trodde han, att de tidigare hade liknat varandra. När han talar om ”ett likabenämnt ställe i Västergötland”, menar han därför rimligtvis att ortnamnen liknar varandra, ej att de är helt lika.

Utan att ha läst Strinnholm kan man således inte veta vad Pipping menar. Man kan lätt tro, att han menar, att de båda ortnamnen är helt lika. Så har Dick Harrison, som bygger enbart på Pipping, trott: ”faktum är att vi inte ens vet var Herrevadsbro var belägen. Den traditionella tolkningen är att bron legat vid Kolbäckån i Västmanland, men en alternativ tolkning gör gällande att uppgörelsen ägde rum vid Säveån i Västergötland. Vi lär aldrig få veta vilken tolkning som är korrekt.” Det hade räckt att Harrison hade slagit upp Häradsvad i verket ”Ortnamnen i Älvsborgs län” (band 6) och granskat namnformerna, för att han skulle ha fått ”veta vilken tolkning som är korrekt”. Det har han emellertid inte givit sig tid till. Om han och fler hade undersökt förhållandena närmare, skulle vi ha haft färre tveksamma skriftställare.

Håkan Brunnegårds artikel från 1972 är upplysande. Han använder genomgående utmärkta namnformer: Härsva’ bro, Häradsvads bro och Häradsvad, men när han kommer fram till slaget, byter han namnform och skriver ”Herrevads bro”. Därför kan han på ett annat ställe tala om ”Herrevad i Västergötland”. När man talar i första hand om platsen vid Säveån, använder man alltså de benämningar som är gängse där, alltså Häradsvad och Häradsvadsbro. När man talar om slaget, använder man de benämningar, som finns i källor och litteratur, nämligen Herrevad och Herrevadsbro. Samma iakttagelse kan man göra i Torkel Ivarssons artikel, som på ett ställe har namnformen Härevadsbro.

Fastän riktiga namnformer har förekommit i litteraturen, kallades Häradsvadsbro ändå Herrevadsbro.

Även i litteraturen kring slaget vid Hervadsbro framgår det vad orten i Västergötland har hetat. Jag skall inledningsvis samla dess belägg. Andreas Olavi Rhyzelius var av allt att döma den lärde vän, som meddelade Benzelius, att han var övertygad om, att slaget hade stått vid Häradsvad. I sin doktorsavhandling (då kallad magisteravhandling) meddelar Rhyzelius redan 1707 en utmärkt namnform: *Härswadzboo*. Efterleden –boo torde vara ett tryckfel för –broo, eftersom något bonamn ej är känt från denna bygd. Tryckfelet medför dock, att man icke kan räkna denna namnform som ett belägg för efterleden, men den är ett värdefullt belägg för namnets förled Härswadz-. Övriga belägg för ortnamnet är: *pons Hersvadensis* (Hersvadsbro, Benzelius 1710), *Heradsvads Hed* (Amb. Norén omkring 1760), *Hemmanet Härads vads*

bro, ”Härads vad och intet Herrevad” (Jonas Tengborg, 1784), *hemmanet Häradsvads bro* (Lindskog 1816), *Häradsvadsbro* (Strinnholm 1852), *Härsvadsbro* och *Härsvad* (F. W. Nyman 1885), *Häradsvadsbro* (J. Mankell 1890), *Häradsvads stora bro vid Häradsvad* (Memorial angående överingenjör Kolms resa 1957), *Härsva’ bro, Häradsvads bro, Häradsvad och Härsva bro* (Håkan Brunnegård 1972), *Häradsvad och Häradsvad bro* (Borås Tidning 9/11 1975), *Härsvadsbro* (Ragnar Hagin 1983), *Häradsvad* (Rune Ekre 1984), *Härsvad* (Ragnar Hagin 1990). Leion skriver: ”Att orten i folkmun sedan länge hetat *Härsvad* och ej *Häradsvad* bekräftas vid intervju i juli 1990 med innehavaren av hemmanet *Häradsvad*, Seth Sjöblom, vars släkt bott oavbrutet på gården sedan 1700-talets första decennium.” Leion skriver vidare: ”ortsbefolkningen säger *Härsvad* och *Härsvadsbro*, ej *Häradsvad* och *Häradsvadsbro*.” En av Skoglöw citerad lantbrukare har formen *Häradsvad*. David Carlsson skriver 2002: ”kortformen ’Härsvad’ ska uttalas ’Häscha’ och inget annat.” 3) Liksom Tengborg inlade även Nyman en gensaga mot missuppfattningar: ”Der i orten kallas stället *Härsvad* (icke *Herrevad*)”.

Alla författarna är dock inte oberoende av varandra. Lindskog har känt Tengborgs skildring. Beskrivningen av Närevala stad är nämligen ytterst snarlik både till innehåll och ordalag hos de båda författarna. Tengborgs skildring ingick i den Sundholmska samlingen i Skara, där Lindskog var domkyrkosysselman och titulärlektor. Rörande området utefter ån har Lindskog dock fått utförligare uppgifter från annat håll. Möjligen har han alltså fått även underrättelser om namnet från annat håll. Strinnholm åberopar Lindskog i en not, och Mankell, som skriver ytterst kortfattat, har ej företagit efterforskningar på platsen. De tryckta redogörelser, som hade namnet *Häradsvadsbro*, var Lindskogs och Strinnholms. I sin litteraturförteckning har Mankell med den sistnämnde. (Påverkad av den felaktiga läsarten *Herrawadz broo* i äldre utgåvor av *Erikskrönikan*, förvanskade Mankell dock Strinnholms riktiga namnform.)

Redan från början meddelade Benzelius en riktig namnform, ehuru latiniserad. Fastän man således mycket väl har känt till de riktiga namnformerna, har platsen ändå kunnat kallas *Herrevadsbro*. Så står det på den nuvarande informationstavlan (2002). Man har tänkt som så: Eftersom slaget stod här, har platsen hetat *Herrevadsbro*, och då kan vi kalla den så även idag.

Eftersom äldre namnformer inte fanns redovisade, insåg inte alla, att *Härsvad* var en sen namnform.

Först 1911 redovisades de äldre namnformerna för *Häradsvad* i tryck. När Rhyzelius i början av 1700-talet stötte på namnformen *Härsvad*, var det svårt för honom att veta, att den var en ung utvecklingsform. Benzelius hade ännu svårare att veta detta, ty i motsats till Rhyzelius hade han inte någon förbindelse med bygden. I motsats till *Häradsvad* är *Härsvad* likt *Hervadsbro*; endast ett genitiv-s

skiljer. Om de båda herrarna hade vetat, att genitiv-s är av stor språklig betydelse, 4) och att Häradsvad är ursprungsformen, skulle de antagligen ha varit försiktigare. Påfallande är, att Härsvad aldrig dyker upp i jordeböcker eller aktstycken. Rhyzelius tycks inte känna ortnamnet från källor och samtida handlingar utan bygger endast på hörsägen.

F. W. Nyman skriver 1885, att ”stället sedan medeltiden nämnes” Härsvad, ett något märkligt meddelande, eftersom medeltida belägg saknas vad gäller ortnamnet, eftersom de äldsta namnformerna är lätt förvanskade former av Häradsvad, och eftersom Nyman själv längre fram – helt riktigt – skriver att Härsvad troligen är ”en förkortning af Häradsvad”. Nymans framställning är således inte vare sig genomtänkt eller motsägelsefri.

Formen Härsvad används av folket i bygden och framfördes därför 1990 av Leion som den riktigare namnformen. (Tack vare goda källutgåvor visste Leion, att rätt namnform för platsen, där slaget stod, var Hervadsbro.) Leion anser, dels att Härsvad och inte Häradsvad är den riktigare namnformen, dels att Härsvad motsvarar Hervadsbro. Bägge antagandena är felaktiga. Häradsvad är den ursprungliga formen, belagd redan 1525, medan Härsvad är belagt först 1707. Inte ens i denna sena utvecklingsform motsvarar det västgötska ortnamnet det västmanländska Hervad. Det västgötska Härsvad har ju alltid genitiv-s mellan första och andra stavelsen, vilket Hervad aldrig har. Leion vill dock återopa en enstaka felskrivning från 1525: Hersdzwad. Det är inte ovanligt att s och a förväxlas, och man undrar hur Leion förklarar dz i denna namnform. Han berör inte alls denna frågeställning.

År 2002 återkommer han med en längre utläggning, som är allt annat än klargörande. Denna gång ger han sig dock inte in i några försök att likställa de båda namnen utan hävdar, att andra – av misstag – kan ha uppfattat dem som likalydande: ”Att *Herrevad* och *Häradsvad* för oss i vår tid framstår som skilda ortnamn innebär inte att man i forna tider uppfattat det så. Tvärtom kan man ha uppfattat att *Häradzwadz broo* varit, som Pipping säger, ett med *Herwadzbro* ’likabenämnt ställe’. Att ett ’likabenämnt ställe’ får olika skrivningar i handskrifterna förklaras bland annat så, att dialektala skillnader kan ha påverkat skrivningen.” 5) Vilka dessa dialektskillnader skulle ha varit, får vi dock inte veta. Någon sammanblandning av namnen har aldrig skett så, att *Herrevad* skulle ha kallats *Häradsvad* eller tvärtom. Ej heller har sidoförmer eller utvecklingsformer av de båda ortnamnen förväxlats med varandra. De båda orterna har alltid haft olika namnformer. Först omkring 1700, mer än fyra århundraden efter slaget, hade *Häradsvad* blivit *Härsvad*, och först då förelåg allvarlig risk för att man skulle tro, att namnen var eller hade varit i stort sett likalydande. Förväxlingsrisken, som Leion helt riktigt räknar med, föreligger alltså i sen tid, sedan källorna för länge sedan var skrivna. Den har därför orsakat mycken oreda inom den lärda litteraturen, men dessbättre har den inte påverkat ortnamnsformerna. Leion har alltså genomfört ett återtag från uppfattningen att *Härsvad* och *Hervad* är samma namn till uppfattningen, att de

kan ha uppfattats som samma namn. Likaså tycks han ha insett att Häradsvad och inte Härsvad är den ursprungliga formen. Det innebär att han numera saknar skäl för sin uppfattning, att källorna åsyftar Häradsvad.

Utgåvorna av Erikskrönikan tillhandahöll emellertid den felaktiga namnformen "Herrawadz broo", och därför var det inte namnformen Härsvad som orsakade de värsta missuppfattningarna. De allvarligaste missuppfattningarna har haft störst betydelse och mött störst tilltro, och nu går vi över till denna namnform.

På grund av dåliga utgåvor av Erikskrönikan trodde de lärde, att platsen för slaget hette Herravadsbro, vilket gav upphov till förvirring och misstag.

Hadorphius hade i sin utgåva av Erikskrönikan namnformen Herrawadz broo, och samma namnform återkom 1818 i Fants utgåva.

Detta innebär, att man hade en namnform, som inte helt överensstämde med vare sig det västgötska eller det västmanländska ortnamnet, men som liknade Häradsvad något mer än vad Hervadsbro gjorde. Att den felaktiga formen har vållat förvirring framgår av Strinnholms framställning. Han skriver "Vid Herravadsbro (ovisst om vid Häradsvadsbro vid Säve-ån ... eller vid Herrevadsbro i Vestmanland ...) stodo härarne midt emot hvarandra..." Det enda, som skulle ha kunnat vålla Strinnholms ovisshet, är just skillnaden mellan namnformerna. Han har haft tre olika namnformer att arbeta med: Herravadsbro, Häradsvadsbro och Herrevadsbro. En språkman hade lätt sett likheterna mellan den första och den tredje formen, men Strinnholm var inte någon språkman och blev förvirrad. Förvirringen ledde till ovisshet.

Det stannade dock inte vid ovisshet. Lindskog drar slutsatsen: "Bronns rätta och ursprungliga namn har ock säkert varit *Herravadsbro*, och icke Häradsvadsbro". Skälet är väl dels namnformen i Hadorphius' utgåva av Erikskrönikan, som han åberopar på annat ställe, dels övertygelsen att stället har fått namn efter vadande herrar. Dessutom tycker han sig i Herravadsbro igenkänna den "Wästgötska mun-arten, som tämligen bibehållit det gamla Götiska A. I en nyare tid och i ett mer förfinadt språk har man infört *Herrevadsbro*."

Afzelius är övertygad om att Lindskog har rätt, och då måste det ju också ha funnits en sägen om detta: "Sägen war länge i orten" – alltså inte nu! I sägnen ingick, att stället "fått namnet *Herrewad* eller, som folket der i orten det uttalar, *Harrawa*, och bron *Harravadsbro*." Lindskogs antagande, byggt på rimkrönikans undermåliga läsart och en folketymologi, har nu blivit folksägen (dock utdöd sådan). Tyvärr har Afzelius byggt på någon västgötadialekt från annat håll än just Häradsvad, där namnet aldrig har uttalats så som Afzelius uppger.

Nyman utesluter därför just dessa rättade former och anför endast hans ord, ”att stället deraf fått namnet Herrevad”. Att åtminstone Harrawa är en fullständigt felaktig namnform har Nyman begripit. J. Mankell uppger, att platsen i Gäsene hette *Häradvadsbro*. (Denna form förekommer två gånger och är således ej något tryckfel.) Uppenbarligen menar han, att Herravadsbro är en lätt – ljudlagsenlig – förvanskning av Häradvadsbro. Ortnamnet i Närke saknar dock aldrig genitiv-s, och Herravadsbro är som sagt en förvanskad läsart. Så sent som 1925 upprepar Gustaf Ewald Lindskogs och Afzelius’ felaktiga antaganden.

Alla dessa överväganden saknar värde, eftersom rätt namnform är Hervadsbro. Vi kan dock fastslå, att de förvanskade namnformerna i de sämre utgåvorna har haft ett ofördelaktigt och långvarigt inflytande.

Hervadsbro kallades på senare år Kolbäcksbros, och somliga betvivlade därför, att bron någonsin hade kallats Hervadsbro.

I sina anteckningar till rimkrönikorna skriver Johannes Hadorphius: ”HerrewadzBroo kallas ock nu Kolbäck Broo”. Innebörden är att båda namnen förekom och att Kolbäck bro är det yngre namnet. Bron på allfarvägen genom Kolbäck socken fick alltså med tiden namn efter socknen. Det är fullt naturligt, men tyvärr hade den tidens lärde inte tillgång till några källor, som kunde visa dem, att bron dessförinnan hade kallats Hervadsbro, och att den alltså ofta fick heta Herrevadsbro.

Dalin skriver 1750: ”Man har trodt, at detta skiedt i Westmanland wid Kolbäcksbros”. Inte ett ord om att bron tidigare allmänt kallades Hervadsbro! Dalin kände säkerligen inte till detta. P. E. Lindskog har läst både Hadorphius och Dalin. Han hävdar med bestämdhet, att man kan ”tryggt påstå, att Kolbecksbron aldrig någon tid blifvit kallad Herrevads-bros”. Han benämner den två gånger ”bron vid Kolbeck”. Lindskog har alltså inte begripit innebörden i Hadorphius’ anteckning.

Tuneld kallar visserligen i sin redogörelse för Västmanland bron i Kolbäck för Herrevads Bro, men i västgötadelen kallar han den för Kohlbäcksbros. Den, som läser endast västgötadelen, får intrycket, att bron i Kolbäck aldrig har kallats Hervadsbro. Afzelius kallar bron för Kolbecks bro. Ännu 1925 anför Gustaf Ewald bland annat Lindskogs ord om bronnamnen. Eftersom denna helt felaktiga uppgift har varit i svang alltsedan 1750, är det inte märkligt, att somliga skriftställare har dragit helt felaktiga slutsatser. Lindskog gör sig dock skyldig till ytterligare ett misstag.

Mycket talar emellertid för, att namnet Kolbäcksbros som namn på Herrevadsbro kan ha tillkommit på grund av förväxling, och att bygdens folk hela tiden har vetat att Kolbäcksbros och Herrevadsbro var två olika broar, fastän belägna på samma väg och nära varandra. Öster om Kolbäck kyrkby rinner

bäcken Kolbäck, som nu kallas Oxelbybäcken, ut i Kolbäcksån. Landsvägen gick över denna bäck på en bro och fortsatte österut fram till Kolbäcksån, där den gick över denna å på Herrevadsbro. Redan på en karta över Kolbäcks kyrkby, upprättad av Johan Åkesson 1650-1652 finns en bro utritad över Kolbäcken. Bron över denna bäck kallas "KåhlbäcksBron" på en lantmäterikarta från 1721. Bäcken kallas Kolbäck (Kåhlbäck) på samma karta och på Ulfströms karta från 1794. Namnet Herrevadsbro används däremot om bron, som går över själva ån längre västerut vid byn Herrevad, dels på en annan karta av Johan Åkesson (Herwadz Broo), dels på 1721 års karta (Härfwabro).

Eva Bergqvist har tagit fram dessa uppgifter om bäcken Kolbäck och Kolbäcksbro. Hon påpekar – liksom tidigare Harry Ståhl – att bäcken måste vara ursprunget till namnet Kolbäck. Utvecklingen måste då – som Ståhl har påpekat – ha varit, att byn har fått namn efter bäcken Kolbäck, som gick vid byns östra gräns. Byn Kolbäck har givit namn åt socknen, eftersom sockenkyrkan låg på dess ägor. Så är det som regel: kyrkbyn ger namn åt socknen. Socken har givit namn åt ån, som rann igenom socknen. Harry Ståhl avvisar bestämt den äldre uppfattningen att själva ån ursprungligen skulle ha kallats Kolbäck. Ordet bäck används nämligen alltid om små vattendrag och inte om breda åar som Kolbäcksån. Eva Bergqvist har för mig påpekat, att själva namnet Kolbäcksån visar, att ån inte kan ha kallats Kolbäck, utan att Kolbäck här måste syfta på socknen. I ett och samma ortnamn kan man inte rimligen ha kallat ett samma vattendrag för både bäck och å! Självt vill jag tillägga, att namnet Kolbäcksån rimligen är ungt, och att det i alla händelser har slagit igenom sent. Vid Strömsholm kallade man ån för enbart Strömmen (allt enligt Ståhl), och 1816 kallar P. E. Lindskog ån för Ramnäs-strömmen.

Eftersom både kyrkbyn och hela socknen hette Kolbäck, kunde ortnamnet Kolbäck inte användas som bäcknamn utan något slags förklarande tillägg. Namnet Kolbäcksbäcken hade låtit betydligt märkligare än Kolbäcksån, och lyckligtvis valde man i stället att kalla vattendraget för Oxelbybäcken efter Oxelby, några gårdar i västra delen av Kolbäcks socken. Härifrån kommer en bäck, som mynnar ut i bäcken Kolbäck. Tydligen har man börjat använda namnet på detta tillflöde även om bäcken Kolbäck. När namnbytet skedde är okänt, men det gamla bäcknamnet är inte bortglömt. I en tidningsartikel från 2002 talas om "bron över Kolbäcken, eller Oxelbybäcken som den också kallas". 6) Eftersom denna bäck har hetat Kolbäck, och eftersom namnet lever ännu, är det rimligt att räkna med, att Kolbäcksbro för bygdens folk har varit bron över denna bäck och inte bron över ån.

Det är alltså mycket som tyder på, att Kolbäcksbro har varit en helt annan bro än Herrevadsbro. Hur många har kallat den sistnämnda för Kolbäcksbro? Hadorphius, Ulfström och af Kleen har gjort så. Det är svårt att säga huruvida de och fler med dem helt enkelt har förväxlat två närliggande broar med varandra, eller om man medvetet har övergått till att kalla den viktigaste bron i Kolbäcks socken för Kolbäcks bro. Ingen av de tre hörde hemma i socknen. Hadorphius

hörde hemma i Stockholm. Ulfström och af Kleen sysslade med Strömsholms kanal i hela dess utsträckning. Visst är dock att Herrevadsbro fortsatte att kallas vid sitt rätta namn, och att detta namn överlevde själva bron.

Utan att känna förhållandena påstod man att Kolbäckån inte kunde övervadas.

Herrevadsbro måste ju ha fått sitt namn därav, att man hade vadat över ån. Med anledning härav anser sig P. E. Lindskog 1816 kunna borträkna Kolbäckån eller Ramnäsströmmen. Han skriver: "Ramnäs-strömmen, öfver hvilken Kolbecks Bro är byggd, är derstädes icke långt ifrån sitt utlopp i Mälaren, och synes vara för betydlig att vada öfver. Säfveån härstädes är deremot mycket mindre." Lindskog vet inte alls vad han pratar om och markerar viss osäkerhet med ordet "synes". Hans enda skäl är, att Kolbäck bro är belägen nära Mälaren, och att floder är betydligast (det vill säga bredast och djupast) närmast sitt utlopp. Detta är enbart allmänna betraktelser, som i det enskilda fallet saknar både bevisvärde och sannolikhetsvärde. Några kunskaper från Kolbäck har han inte. I så fall hade han vetat, att ån här var mycket grund och stenig, och att man hade gjort vadstället ännu grundare genom påförande av sten.

Gustaf Ewald vidarebefordrade år 1925 Lindskogs uppfattning som ett vägande skäl. Leion har egna funderingar av liknande slag: "När överfart av ån en gång i tiden hört samman med ett vad, kan djupet varit sådant att den endast varit vadbar för hästar." Hans skäl tycks vara följande: "Trots landhöjning och kanalbyggen bedöms dagens vattennivå vid *Herrevad* vara relativt oförändrad jämförd med 1200-talets." 7) Osäkerhet markeras med orden "kan djupet varit". Leion känner inte till, att ån här har fördjupats genom omfattande rensningsarbeten, och att vattenståndet har höjts genom fördämningar nedströms. Detta framgår genom tryckta och lättillgängliga redogörelser.

Jag hänvisar till vad jag redan har skrivit och tillfogar några påpekanden av Eva Bergqvist: "I föreskrifterna för kanaltrafiken idag framgår att båtarnas djupgående får vara högst 1.35 meter, dispens kan i vissa fall beviljas upp till 1.5 meter. Ändå klarar turistbåten M/S Strömsholm knappt vare sig Herrevadspassagen eller passagen vid vadstället Jättebron ett par hundra meter söder om Herrevadsbro. Båtfåran, den del av Kolbäckån som ligger närmast Eriksgatan, är alltså utgrävd för att klara djupet." Norr om denna fåra och på den gamla brons plats är ån däremot icke fördjupad. Här finns några smärre holmar. Eva Bergqvist skriver: "Jag har talat med den man som i årtal skött översynen av Strömsholms kanals Kolbäcksavsnitt före den årliga starten av slussningssäsongen. Han berättade att vattendjupet norr om brofundamentsholmen är endast ett par decimeter." Eva och N A Bergqvist har själva upplevt hur turistbåten fick grundkänning och skrapade i botten vid Herrevad. De har som synes utrett grundförhållandena noga. Däremot har

varken Lindskog eller Leion har undersökt förhållandena innan de lade fram sin uppfattning.

På grund av okunnighet om den äldre historieskrivningen, som inte nämner Kolbäck, har man trott att slaget hänfördes till Västmanland på grund av sockennamnet Kolbäck.

Ingen av Häradsvads förespråkare har bidragit med så många och så allvarliga misstag som P. E. Lindskog. Han gissar sig också fram vad gäller ett icke befintligt misstags uppkomst, och då kan inte mycket bli rätt: ”Man kan, ej utan sannolikhet, gissa, att Kolbecks Kyrkas namn gifvit anledning, att sätta detta fältslag vid den derintill varande Bro.” Biskop Kol skulle ju enligt Erikskrönikan ha varit med Birger jarl, och enligt vad som berättas skulle han ha byggt Kolbäckes kyrka med anledning av slaget och på själva valplatsen. Härav drog man – enligt Lindskog – följande felaktiga slutsats: ”Om då valplatsen var här, så måste Bron vid Kolbäck vara Herrevadsbro”. Lindskog tror dock inte, att biskopen har byggt kyrkan, eftersom äldre historieskrivare som Johannes Magnus eller Vastovius inte nämner detta kyrkobygge.

Lindskogs uppfattning – av honom själv betecknad som gissning – är så felaktig, att allt blir rätt, om man tar det helt tvärtom. Erikskrönikan nämner Herrevadsbro och biskop Kol men inte vare sig Kolbäck eller något kyrkobygge. På samma sätt är det med Ericus Olai (död 1486), Olaus Petri (död 1552) och Laurentius Petri (död 1573). Johannes Magnus (död 1544) och Johannes Vastovius (1623) nämner varken Kolbäck eller Herrevadsbro. Först hos Johannes Messenius (död 1636) omnämns Kolbäck. Messenius skriver om biskop Kol: ”enligt vissa personers sannolika mening (*verisimilem quorundam opinionem*) grundade han – icke av krigsbytet – utan av sina egna jordegendomar en kyrka på platsen för det svekfullt begångna nedslaktandet, och kyrkan fick namnet Kolbäck efter hans namn och den närliggande flodens allmänna benämning.” 9) Vem som skulle ha hyst denna uppfattning får vi ej veta, men eftersom denna uppfattning ej har synts till i skrift före Messenius, rör det sig om med Messenius samtida sagesmän, som har dragit en slutsats. (Det latinska ordet *opinio* kan betyda även gissning.)

Ända fram till Messenius har således endast namnet Herrevadsbro nämnts i samband med slaget. Just på grund av att detta namn återfanns i Kolbäckes socken har man förlagt slaget dit, och när Messenius har velat skaffa uppgifter från denna plats, har han uppmärksammat även namnet Kolbäck eller fått uppmärksamheten fäst på detta namn. Sammankopplingen av mansnamnet Kol och Kolbäck är således sen och måste så vara, ty den tidens människor begrep lätt, att Kolbäck inte var uppkallat efter biskopen utan betydde, att bäcken var ”mörk och svart som *kol*, ett på flera håll förekommande bäcknamn.” Många

ortnamn hade ordet Kol- som förled, och till jämförelse hade man namn som Svartån och det ännu vanligare Svartbäcken. 10)

Det rörde sig om en sen gissning eller förmodan, och denna vetenskap har gjort Messenius försiktig. Dels understryker han att andra är ansvariga för denna mening, dels betecknar han den endast som sannolik.

Tvärtemot vad Lindskog trodde har man alltså på grund av namnet Herrevadsbro uppmärksammat namnet Kolbäck. Man har alltså icke på grund av namnet Kolbäck uppmärksammat (och namnsatt) bron i denna socken. Lindskog har gjort en fadäs, men detta har man inte insett. Lindskogs felaktiga antagande blir hos Afzelius en ovedersäglig sanning: Biskopen byggde ”Kols Kyrka, som nu kallas Kolbeck, i Westmanland, till sitt brotts försoning. Deraf har en forntida chrönikeskrifware, okunnig om det rätta Herrewad, förmodat, att slaget stått wid *Kolbecks bro...*” Detta felaktiga påstående anföres av F. W. Nyman 1885, och 1925 anför Gustaf Ewald Lindskogs utläggning i ämnet oavkortad.

År 1990 tycks Leion hålla det för möjligt, att det finns ett samband mellan biskop Kol och namnet Kolbäck. Därför är han angelägen att påpeka, att knappt 15 kilometer från Häradsvad finns ett annat Kolbäck. År 2002 återvänder han till ämnet och gör Lindskogs felaktiga antagande till sitt. Namnet Kolbäck kan därigenom att biskop Kol sattes i samband med detta ortnamn ha medfört att man trodde att slaget hade stått i Västmanland. (Leion har inte undersökt den äldre historieskrivningen.) En minnestavla i Kolbäcks kyrka kan – enligt Leion – vara ett verk av den kände historieförfalskaren Nils Rabenius. På tavlan står emellertid samma uppgifter, som redan Messenius (död 1636) hade nedtecknat. 11) Dessa uppgifter kommer inte från Rabenius av den enkla anledningen, att Rabenius föddes först 1648, tolv år efter Messenius’ död. Minnestavlans uppgifter var alltså i omlopp långt innan Rabenius föddes, men detta har helt undgått Leion. På tavlan kallas Birger jarl för ”Konung i Sverige”. Sådana grova fel gör endast enklare själar, inte en skicklig och kunnig förfalskare som Rabenius.

Sägner från Häradsvad har tillmätts stor betydelse, men sägner från Herrevadsbro har man antingen inte känt till eller förbigått med tystnad.

I särklass mest anmärkningsvärd är Afzelius, som skriver, att forskarna förmodat att slaget stått vid Kolbäcks bro, ”detta likväl utan anledning af sägner och minnesmärken.” Han, som skrivit flera böcker om historiska sägner, skulle alltså inte känna till sägner från Herrevadsbro, fastän dessa var reovisade i skrift långt före hans tid, och fastän han gick igenom de lärdes skrifter mycket noga på jakt efter ”Sago-Häfder”! Ibland blir man häpen. Så sent som år 2003 skriver Jan Skoglöv om Närunga: ”Här finns hela den muntliga traditionen och legenderna i bygden, det finns inget sådant i Västmanland”.

Redan Johannes Messenius har nämligen återgivit sägenuppgifter, bland annat en stridsskildring, som mycket väl kan vara riktig, även om den inte nödvändigtvis måste härröra från slaget 1251. Messenius skriver: ”Båda härarna gjorde halt vid Herevadsbro i Västmanland. Eftersom broplankorna där voro borttagna och de av den mellan dem flytande floden hindrades från att sammandrabba med varandra, angrepo de varandra ett tag från avstånd med pilar och dylikt, som kunde skickas iväg. Men hertig Birger, som märkte, att han inte kunde uträtta något med öppen krigföring, tillgrep skändliga knep.” Längre fram återkommer han till ämnet och skriver då, att ”den mycket snabba floden rann emellan (härarna), vilka ett tag bägge försökte locka motparten till strid med hjälp av skämt och speglosor.” 12) Intressant är, att Messenius känner till, att floden är ”mycket snabb” (praerapidus), vilket är helt riktigt just här vid platsen för den gamla bron. Ungefär så där brukade det gå till, när härar stod på var sin sida av en flod, och skildringen har en stark inre trovärdighet.

År 1754 skrev Olof Grau sin kända Beskrifning öfver Vestmanland, och han har i den åtskilligt att meddela. Slaget skall ha stått öster om älven på den plats, där gästgivaregården då låg. Lämningar av skansar och vallar inom socknen ansågs härröra från detta tillfälle. Öster om bron hade man funnit pilar i jorden. Där fanns även en ättebacke, och här skulle de stupade ha blivit begravda. Vid byn Herrevad har man kastat stenar i älven, och här hade de stridande vadat över älven. Grau intygar, att det fanns ”flera berättelser, hwilke här hos allmogen ännu i dag få höras, enär man frågar derefter”. 13) Allt detta har Afzelius missat, men han är inte ensam om att vara ointresserad av sägnerna från Kolbäck. Särskilt uppgifterna om vadstället är intressanta. Här som på andra håll kan dock både äldre och yngre företeelser (ättebacken samt skansar och vallar) ha satts i samband med slaget. Eftersom två härar stod emot varandra vid bron även 1466, kan minnen från de båda tillfällena ha förväxlats. (På samma sätt har danskarna ofta varit inne i Västergötland, vilket innebär, att sägner om fientliga anfall där kan härröra från helt andra tider än 1251.)

Det vanliga på västgötasidan är, att man tillmäter sägnerna från Häradsvad värde men förbigår sägnerna från Kolbäck, (vilka man i många fall nog inte har känt till). Enligt Lindskog har slaget utan tvivel stått vid Häradsvads bro, ”der traditionen härom ännu icke är utslocknad, och der sjelfva stenarne tala om ett fältslag”. Afzelius åberopar sägner (i själva verket Lindskogs felaktiga antaganden) från Häradsvad men har som sagt inget att förtälja från Kolbäck. F. W. Nyman återger Afzelius’ felaktiga uppgifter men har inte något från Kolbäck. Gustaf Ewald återger dock såväl sägner från Häradsvad som sägner från Kolbäck och tar själv inte ställning. Ragnar Hagin, Jan Skoglöw och Vivan Karlsson tar upp enbart sägner från Häradsvad. Skoglöw skriver: ”Dessutom kan man ju inte vifta bort den muntliga traditionen som finns i bygden hur som helst.” (Detta gäller Häradsvad.)

År 1990 tar Leion inte upp sägnerna från Kolbäck men anser sig kunna bygga på sägner från Häradsvad (sägnen om silverskon på Birger jarls häst och sägnen

om att de stupade hade begravts vid bautastenarna). År 2002 har han i tysthet låtit den förstnämnda sägna falla, men han har bibehållit den senare. Genom några antaganden tror han sig kunna göra troligt att forntida bautastenar har rests under medeltiden. Däremot försöker han bortförklara sägner från Kolbäck genom att skylla på Nils Rabenius. Sägner från Häradsvad kan han alltså godkänna men inte sägner från Kolbäck.

I själva verket är sägnerna från Kolbäck belagda tidigare än sägnerna från Häradsvad, och de är klart värdefullare. Något bevisvärde har de emellertid inte, och de behövs inte, eftersom vi har bra källor. Sägner från Häradsvad är både sentida och diktade. De har inte något annat värde än som avskräckande exempel på vilken oskön blandning, som uppstår när lärda antaganden och folkdiktning blandas och befordrar varandras tillväxt. Avslutningsvis skall jag gå igenom dessa så kallade sägner från Häradsvad. I sina återopade notiser från ett besök vid Häradsvad skriver Rune Ekre: ”Ifråga om källstudier skulle möjligen försök till datering av traditionerna om slagets geografi kunna bidra till någon ökad klarhet.” Han har helt rätt. En dylik undersökning ger ökad klarhet, ty det är lätt att klargöra de så kallade traditionernas både ursprung och ålder.

Fornminnena vid Häradsvad tillhör äldre tidsskeden än slaget vid Hervadsbro.

I äldre tid hade man svårt att tidfästa fornfynd och fornlämningar. I en akademisk avhandling från 1707 berör emellertid Andreas Olavi Rhyzelius Gäsene härads forngravar. Han drar den helt riktiga slutsatsen att de tillhör hednatiden. Hans avhandling visar den äldre historieskrivningen från dess bättre sida, och då den innehåller intressanta, alltjämt obeaktade uppgifter, skall jag behandla den tämligen utförligt.

Enligt Snorre Sturlason skulle Odin ha infört begravningsseder i Sverige, seden att bränna de döda, att göra gravhögar och att resa bautastenar, och detta skulle ha skett kring Kristi födelse. Rhyzelius förkastar dock – med all rätt – denna uppgift. I många gravhögar, som är mer än tre tusen år gamla, har man nämligen funnit urnor med aska och brända ben. Högarna kan tidfästas, eftersom Olof Rudbeck har funnit, att lagret av matjord eller svartmylla växer med en fingerbredd i tjocklek under femhundra år. Rhyzelius återopar bland annat gravkullarna, som finns på det hedniska gravfältet på åkermarken i Od, Rhyzelius’ egen hembygd. Ännu idag (1707) finns där 72 stycken, berättar han. ”Jag ordnade nyligen genom min älskade broders försorg att åtskilliga av dem blevo utgrävda. Svartmyllan gav vid handen, att deras ålder var nästan 3.000 år. I mitt fädernehem förvaras åt mig krukskärvor, sönderfrätta på grund av hög ålder, ben och aska jämte kol.” På annat ställe ger Rhyzelius en beskrivning av olika slags urnor: ”Vitaktiga och rödaktiga urnor hava framgrävts av bönderna i Närunga för tjugo år sedan. Detta har Herr J. Norbeckius, som själv var ögonvittne, skrivit till mig.” På ett tredje ställe skriver han att bautastenarna är

talrika i Sverige: ”Ja, Västergötland ensamt har ännu i dag mer än sexhundra, i synnerhet i Kollinsbo härad. Om dem har den vördade herr A. Berglin skrivit åtskilligt till mig.” Även denna sed att resa bautastenar tillhör hednatiden, ehuru den levde kvar någon tid (aliquamdiu) efter kristendomens införande. På ett fjärde ställe talar han om dösar och hållkistor efter att ha skrivit om runinskrifter: ”Men där stenarna saknade alla dylika inskrifter misstänker Wormius att de hava varit hopfogade såsom ett altare, så att tre eller två avlånga hava uppburit en fjärde större och bredare. Sådana, ehuru kallade stenstugor och av folket ’Jättestugur’, finnas i stor myckenhet bevarade, såsom till exempel i Västergötland vid lantegendomen Kijfwenäbben i Härene socken, vid Härswadzboo och inte långt från Qwinnestad och så vidare.” Utifrån sammanhanget är det osäkert, om stenarna på dessa ställen ännu utgjorde ”jättestugor”, eller om de av Rhyzelius troddes ha kunnat utgöra sådana. Det är alltså tydligt, att han har hört sig för, och att han har utnyttjat förbindelserna med folk i sina hembygder. Brodern i Od, J. Norbeckius, komminister i Hol, och A. Berglin, kyrkoherde i Hol, har varit hans sagesmän. Påfallande välunderrättad är han därför rörande sina egna trakter. Hans hemsocken Od ligger i Gäsene, och här i Od har han själv fått utgrävningar till stånd. Från samma härad har han uppgifter även rörande Närunga, Häradsvadsbro i Närunga och Kvinnestad. Grannhäradet Kullings härad nämns en gång i största allmänhet, och dessutom nämns Härene, som denna gång betecknar Södra Härene i Kullings härad. Redan tidigt intresserade han sig för utgrävningar och lade sina iakttagelser på minnet. Han berättar, att vissa gamla begravnings seder har levt vidare nästan fram till hans tid, som till exempel att i själva likkistan nedlägga skedar, småknivar och kammar. ”Sådana saker har jag under mina gosseår sett uppgrävda av likbärarna både i Skara och på Ods kyrkogård.”

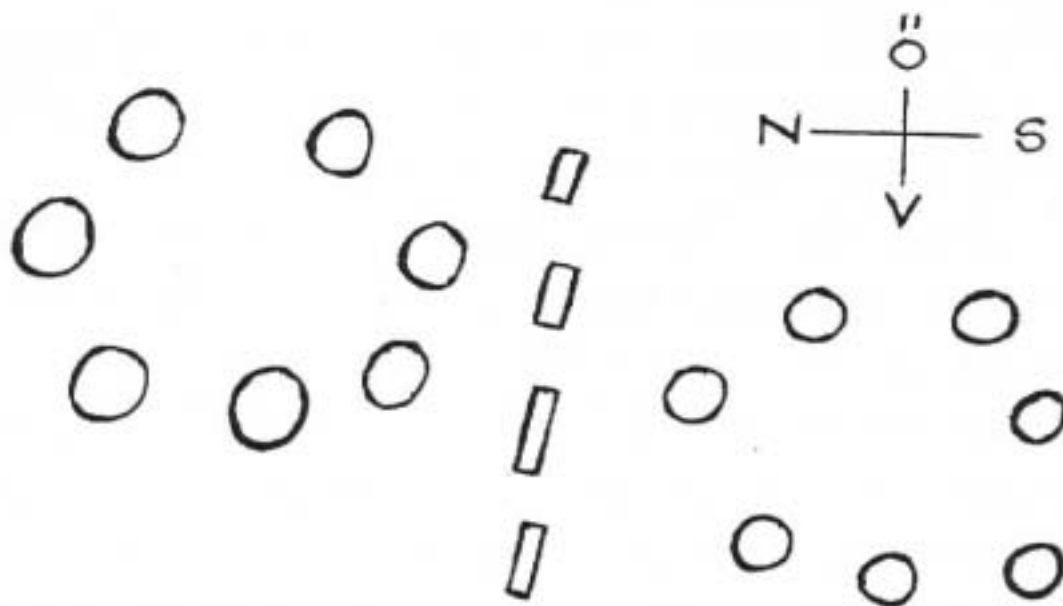
Rhyzelius är medveten om att både gravhögar och bautastenar tillhör hedendomen, och han räknar med att det hedniska gravskicket har varit nästan ett årtusende efter Kristi födelse. Under två eller tre århundraden (tydligt inräknade i årtusendet) efter kristendomens första begynnelse har dock vissa hållit fast vid hedniskt gravskick. 14)

Rhyzelius’ avhandling är i vissa avseenden mönstergill, och den är av stort värde för vårt vidkommande. Intressant är att man har funnit gott om askurnor i Närunga, och att han helt riktigt hänför forntida gravar till forntiden och ej till medeltiden. Han har upplysningar även från Häradsvadsbro men känner tydligen inte till några sägner om medeltida begravingar här. De funderingar, som han har kring stenarna vid bron, är helt andra. Han är tydligen inte helt främmande för tanken att flera stenar skulle ha kunnat bilda stenaltare, men han anför i detta fall endast Ole Worms uppfattning utan att själv vare sig instämma eller anmäla annan uppfattning.

År 1719 åberopar Nils Hufwedsson Dal Rhyzelius och skriver om Gäsene härad: ”Thenne Ort hålles för mycket åldrig och länge bebodd i anledning af the 72 ättebackar som ther för några år sedan öppnades.” Inga av dessa ättebackar

skulle således vara sentida. På grund av olyckligt inflytande från kannstöperierna kring slaget skulle man dock sätta sig över dessa helt riktiga slutsatser om de hedniska gravarna. Vägen dit var emellertid ännu 1719 mycket lång.

Kyrkoherde Jonas Tengborg skrev 1784 en föredömligt saklig skildring av sin församling och hade kritiska synpunkter på de antaganden, som redan då förefanns. Han beskriver också de fornminnen, som fanns mitt på Häradsvads hed: "4 upresta höga Stenar i rad, nästan i rätta väderstreck från Ö. till V. och tillika (till lika, på lika) afstånd på ymse sidor ligga 7 st. stora stenar i mycket god och lika ordning, undantagande at de 7, som ligga på N. sidan innefatta en litet större omkrets..." Av hans skildring och av hans teckning framgår, att fyra bautastenar och två domarringar fanns på Häradsvads hed. I socknen fanns emellertid mer. Tengborg fortsätter: "Upreste höga Stenar, Ättebackar och Stenkummel finnas flerstädes." 15) Fastän många fler har omnämnt Häradsvads fornminnen, har ingen dock lämnat någon utförligare skildring. Gustaf Ewald har därutöver en enstaka uppgift av värde, och jag återkommer till denna.

Figuren är denna:

- betecknar de höga uppreste Stenar.
- betecknar de mestadels runde och liggande stenar, som fastän låge äro ännu tjenlige at sitta på.

Jonas Tengborgs skiss visar:

Två (mycket små) domarringar med fyra resta stenar (mycket långa) emellan.

I stället övergår jag till fornminnesinventeringen. Vi börjar med de fornminnen, som ligger närmast vadstället och träbron. Där finns:
en fyndplats för en flintspets 100 meter sydväst om vadet (47),
en stensättning 150 meter söder om vadet (48),
en fyndplats för flintskärvor 170 meter sydost om vadet (49),
en vägbank 180 meter ostnordost om vadet (50),
en hålväg (i inventeringen försedd med frågetecken) 50 meter nordväst om vadet (51),
en stensättning 100 meter nordnordväst om vadet (52) och
en stensättningsliknande lämning nordnordost om vadet (53).

Flintfynden visar, att människor har funnits på platsen alltsedan forntiden. Stensättningar är en forntida gravform – icke en medeltida.

Nu övergår vi till de fornminnen, som ligger närmare stenvalvsbron Häradsvads bro. Där finns:

ett gravfält med en domarring och sex resta stenar 420 meter nordost om bron (3),
en stensättning 360 meter nordost om bron (4),
ett gravfält med fem domarringar samt tjugotvå resta och klumpformiga stenar 280 meter nordnordost om bron (5) och
fyra stensättningar (av vilka två sannolikt är naturbildningar och en tredje är försedd med frågetecken) 250 meter sydväst om bron (6).

Det är kring fornlämning nummer fem som intresset har varit störst. Avståndet till vadstället är 450 meter. Gravfältet ligger alltså närmare stenvalvsbron, men avstånden är som synes inte stora. Det mest påfallande gravfältet har helt naturligt uppmärksammats mest.

Dessa fornminnen tillhör äldre tider än slaget. Domarringarna tillhör yngre järnåldern. Bautastenar är kända från folkvandringstiden. 16) Även Leion, som är arkeologiskt bevandrad, inser vad det är fråga om: ”Men de fasta fornlämningar det här är frågan om tillhör helt visst forntiden! De tillhör alltså, som senast, vikingatiden.” (Redan i nästa mening försöker han dock komma ifrån sin egen slutsats, men jag återkommer till detta tolkningsförsök.)

Ett par fynd stöder den typologiska dateringen. I fornlämning 6 fann Elof Lindälv skärvor efter lerkärl och tre järnfragment. Krukskärvor är typiska fynd för brandgravar. Vid Gustaf Ewalds besök berättade en 80-årig man, att någon hade ”tagit sig före att gräva vid en av dessa bautastenar, vid vilken då påträffades en lerurna med aska och brända ben.” Detta var alltså en grav från hednatiden. (Brandgravar upphörde med kristendomens införande.) Bautastenarna är således resta över forntida gravar – inte över medeltida. Detta insåg redan Rhyzelius år 1707, och vad som därefter har framkommit har på alla sätt visat att han har rätt.

Gravfält tolkades i äldre tider – helt felaktigt – som krigskyrkogårdar efter fältslag, och fornminnena vid Häradsvad tolkades på samma sätt.

I ett brev från 1755 omtalar prosten Norén uppresta stenar och ”Vårdstenar” på en kulle vid bron respektive på Häradsvads hed. Han har dock intet att meddela om dem.

I sin sockenbeskrivning av 1784 beskriver Jonas Tengborg som sagt några fornminnen och omnämner andra. Han är försiktig och skriver inte mer än att de förstnämnda fornminnena visar, ”at något märkvärdigt härstädes varit”.

Tuneld har samma uppgifter och samma slutsats: ”Något märkvärdigt lär här likväl ha förefallit, ty midt på heden stå 4 uppresta stenar; 14 stenar ligga här bredvid.” Lindskog är djärvare och skriver, att slaget stod vid Häradsvadsbro, ”der sjelfva stenarne tala om ett fältslag”. Hans uppgifter om fornminnena är ordagrant lika Tengborgs, som han alltså bygger på. I en not anmärker han, att professor Sjöborg skriver, ”att upreste Bautastenar, der de i någon myckenhet förekomma, utvisa ett slagtfält, och utmärka derjämte de slagnas grifter.” Denna uppfattning är sedan länge övergiven. Man anser numera allmänt, att en större mängd gravar utmärker ett gravfält, som har varit i bruk under längre tid. Flera arkeologiska undersökningar har bestyrkt riktigheten av denna uppfattning. Man har funnit, att gravarna har anlagts – icke alla på en gång – utan en och en under långa tidsrymder. 17)

Afzelius saknar – givetvis! – alla slags betänkligheter och skriver: ”höga bautastenar, fordom uppresta på heden, vittna om forntida slag och krigshöfdingars fall, som der blifwit begrafna.” Jarlen lät svekligen halshugga folkungarna och anföll deras här, som jagades på flykten. ”Derefter blefwo de, som stupade å heden, begrafna, och bautastenar resta till minne af slaget.” Nu är det sagt. Bautastenarna är inte bara resta efter ett slag utan efter slaget vid Herrevadsbro.

Några år senare är Strinnholm dock försiktig och följer inte Lindskog, fastän han bygger på dennes uppgifter: ”stora uppresta stenar (till ett antal af 18) synas antyda, att något märkligt der föregått”. Skriver man ”synas antyda”, är man långt ifrån säker. Starbäck är ungefär lika försiktig: Både i Närke och i Kolbäck ”finnas minnesmärken, häntydande på att märkliga händelser der en gång timat.”

F. W. Nyman följer Afzelius, och nu har uppgifterna från Afzelius redan blivit tradition: ”Traditionen vet ännu att förtälja att dessa minnesstenar härleda sig från ofredstid, då de restes för att för efterverlden utvisa platsen för kämparnes fall.” Själva slaget skildras på samma sätt, som Afzelius hade skildrat det. ”Bautastenar restes sedan öfver de döde, som stupat i denna strid.” Gustaf Ewald har samma uppgifter: ”ett tiotal stenar stå på andra sidan om ån öster om hemmanet Häradsvad, och enligt sägnen skall de fallna herrarna ligga begravna under dessa.” Detta skrevs så sent som 1925, fastän Ewald hade fått

höra uppgiften, att man vid en av bautastenarna hade funnit en urna med aska och brända ben.

År 1990 upprepar Ragnar Hagin dessa uppgifter om ”minnesstenar” eller resta stenar utmärkande gravplatser. År 2001 vidarebefordrar Vivan Karlsson Hagins uppgifter. Med sina arkeologiska kunskaper begrep däremot Ingvar Leion, att bautastenar och domarringar inte kunde komma ifråga som gravminnesmärken från 1251. De var givetvis tillkomna långt tidigare. Dock kan han tänka sig, att några av de resta stenarna skulle kunna vara från 1200-talet: ”450 meter öster gamla bron vid Häradsvad finns ett antal stenar, ett par fot höga, ställda i rad i öst-västlig riktning.” Sådana fornlämningar finns på Västkusten. ”På exempelvis Årnäshalvön finns ett par gravar av liknande slag. De kallas *Holländargravar* och är massgravar efter förlista sjömän, i det exemplifierade fallet från början av 1800-talet.” Tolv år senare är han aningen försiktigare: ”Kunskapen om denna typ av fornlämning är begränsad men har fått namn efter en tradition som säger att det handlar om förlista sjömän från 1800-talet. (Muntlig uppgift från länsantikvarien i Halland.)” 18) Det rörde sig alltså bara om en tradition. Vad som bör påpekas med skärpa är, att forntida bautastenar och resta stenar från forntiden ofta står på rad, och att mycket äldre fornminnen i sägnerna ofta sätts samman med långt senare företeelser. Fornminnena vid Häradsvad är ett lysande exempel på detta, vilket Leion själv – delvis – har insett. De, som stupade vid Hervadsbro eller halshöggs där, var kristna människor. Över sådana reste man kors eller korsmärkta stenar. Redan under vikingatiden var man noga med att få med korset på runstenar, resta av kristna människor. Leions förslag, varigenom Afzelius’ tolkning delvis skulle kunna räddas, saknar all sannolikhet.

I äldre tid kunde man icke tidfästa fornminnena, och därför kunde Häradsvads fornminnen kopplas ihop med det sentida slaget. Likväl är det påfallande hur sent detta skedde. Lindskog menade visserligen att stenarna vittnade om ett fältslag, men härav följde givetvis icke att de nödvändigtvis var resta 1251. Fältslag kunde ju ha utkämpats på platsen även vid andra tillfällen, och Lindskog uttalar sig – klokt nog – inte om när slaget på platsen kan tänkas ha stått. Först Afzelius kopplar bestämt ihop fornminnena med slaget vid Herrevadsbro. Nyman, Ewald, Hagin, Karlsson och Leion följer honom, men härtill bidrager att de tycks ha trott att en (ursprunglig) tradition förelåg.

Tengborg är som vanligt föredömligt försiktig och skriver inte mer än ”at något märkvärdigt härstädes varit.” Tuneld, Strinnholm och Starbäck är ungefär lika försiktiga. Sedan föreställningen, att gravfält är krigskyrkogårdar efter forntida slag, har avskrivits, finns ökad anledning att ansluta sig till de försiktiga. Vi har numera inte anledning att förutsätta, att något märkvärdigare än begravningar här har försiggått.

Uppgifter om slag i trakten är knutna till områden med fornminnen.

Sägner från Häradsvad dyker upp sent, och de är klart påverkade av de lärdes skrifter. Hos Benzelius, Dahl, Dalin, Rhyzelius, Tidgren och Tuneld saknas hänvisningar till bygdesägner.

Rektor Sven Wilskman i Skara hade begärt upplysningar om slaget vid Herrevadsbro, och i ett brev av 1755 återger prosten Norén de uppgifter, som han har inhämtat. Han berättar, att i närheten av bron finns en liten kulle eller backe, på vilken åtskilliga stenar är uppresta förutom andra ”längre derifrån upsatte Vårdstenar.” Norén skriver: ”Efter inhändigandet af min Herr Brors Kära Skrifvelse, har jag efterfrågat hos gamle trovärdige Män, om de hafva någon kundskap om berörde Kulle och Stenar, vartill de svarat at de i alla tider hört man från man, at på Heradsvads Hed hafva Folkungarne af sina fiender blifvit angripne och til stor del slagne. De quarblifne hafva på mer nämnde Kulle straxt samlat sig och rådslagit, om de vidare skulle inlåta sig i slagtning med sin fiende eller de skulle ingå frid. Tyckes och icke vara olik till Fältläger af sjelfva Natura Loci.”

Av brevet kan man följa ärendets gång. Sven Wilskman i Skara har hos Benzelius läst, att platsen för slaget bör sökas vid Härsvads bro i Närunga, där tydliga tecken efter ett gammalt läger finns på båda sidorna av Sävån. Han har för egen del skrivit ned ett bevarat sammandrag av dessa uppgifter och åberopar Benzelius såsom källa. För att få veta mer har han skrivit till prosten Norén och begärt upplysningar om platsen och slaget samt – av Noréns svar att döma – även om fältlägret. Norén har inte vetat någonting, men han begav sig till Härsvad, där han upptäckte en kulle. Spår av ett läger saknades, men tack vare själva platsens beskaffenhet (Natura Loci) hade kullen nog kunnat användas som läger, menade Norén, som dock kände sig osäker ifråga om detta. Han uttryckte sig därför tämligen försiktigt (tyckes ock icke vara olik). Både på kullen och på Häradsvads hed upptäckte han resta stenar. Senare frågade han trovärdige män, om de visste något rörande kullen och stenarna. De berättade då om ett slag på platsen.

Hur mycket i Noréns skildring är gamla sägner, och hur mycket är stundens slutsatser och tillsatser av historisk kunskap från Wilskmans brev? Det är påfallande, att alla detaljer i Noréns skildring lyser med sin frånvaro hos alla andra sagesmän. Fältlägret på kullen känner de icke. Ej heller vet de, att folkungarna skulle ha dragit sig tillbaka till kullen. Benämningen folkungar finns enbart i historiska källor – aldrig i gamla sägner. Man har därför all anledning till att förutsätta, att folkungar är prosten Noréns benämning på de besegrade och inte sagesmännens uttryck. Vad man har anledning att tro är däremot, att han har fått höra berättas om en strid på Häradsvads hed. Anmärkningsvärt är ju, att både heden, där slaget skulle ha stått, och kullen, där de besegrade skulle ha återsamlats, utmärktes av resta stenar. Samlingar av gravar och bautastenar tolkades allmänt som tecken på att fältslag hade

utkämpats på platsen. Sägner behöver inte ha något annat upphov än just denna föreställning. Om dess ursprung kan vi dock inte veta något, men klart är att detaljerna inte är något att räkna med. De saknas nämligen hos Noréns alla efterföljare, och det enda som återkommer är föreställningen, att ett slag har utkämpats på platsen.

Nitton år senare skrev kyrkoherde Jonas Tengborg en beskrivning av Närunga. Han har mycket att berätta, men sägner har han inga. Däremot skriver han: ”En någorlunda stor Ljunghed är ej långt från Hemmanet Härads vads bro, öfver Sefva Å, och på V. sidan af närbelägna Hemmanet Ögjerdet, som bägge höra til Norrunga Insockn, der flere i orten, liksom v. Dalin i Dess Sv. R. Hist. D. 2 p. 225, och andre hålla före att slaget stått emellan Birger Jarl och Folkungarne år 1251. Sådant lämnas til kännares utredande. Man anmärker allenast här 1:o att Både Hemmanet och Bron härstädes hafva namnet Härads vad och intet Herrevad, såsom de ock ligga i gränsen emellan Gäseneds och Kullings Härader. 2:o Hafva aldrig några forntida vapn, så vida vitterligen är, härstädes blifvit träffade, och än mindre synes tecken af skantsar och vallar,... .” Man håller alltså före, det vill säga anser, att slaget har stått på heden, men man har inte några sägner att meddela.

Lindskog skrev 1816. Han bygger på Tengborg och andra men har inte några sägner att meddela. Afzelius skrev något senare, och inte heller han har någon sägen att meddela. Däremot förutsatte han – genom ett par djärva antaganden – att sägner hade funnits. Jag återkommer till honom. F. W. Nyman besökte Härsvadsbro och ledsagades av Andreas Nilsson från Öfratorp. Den enda tradition, som han har fått på platsen, är dock uppgiften, ”att i ofredstid en hög herre ridit deröfver (över Härsvad), hvilket gifvit anledning till namnet.” Även Gustaf Ewald besökte platsen, och även i detta fall blev utbytet av sägner ringa. Han hörde sägas, att Birger jarls häst hade tappat en silversko på platsen, och att Närevala stad hade blivit nerskjuten ”på samme gång”. Jag återkommer till dessa sägner.

År 1990 – således mycket sent – kan Jan Skoglöw meddela en intressant och avslöjande sägen. Den berättades av en lantbrukare i Hols socken och lyder: ”Jag är från Hol. Av min fader och farmoder har jag fått en muntlig berättelse om ett slag och en häftig strid på Hols hed. Den berättar att Birger Jarl samlat folk och kommer från norr (Lagmansholm) och inväntar fientlig trupp vid Hols hed.

Här går en gammal väg igenom, kallad Härvägen och Bottnavägen. Birger Jarl har räknat rätt. Här möter han danskar och tyskar i en blodig strid. Den svenska truppen är starkast och det berättas att då danskarna såg att de inte klarade sig, flydde de. De blev förföljda och upphunna vid Häradsvad. Så berättas det.”

Varför har man berättat om ett slag på Hols hed? Jo, här finns ett stort gravfält. Sägner är på många sätt typisk för sägner från bygderna i närheten av den gamla riksgränsen. Där berättas från både den ena platsen och den andra om

slag mellan svenskar och danskar. Enskildheter saknas; oftast får man inte ens veta vilken sida som vann. Verklighetsbakgrunden är att danskarna ibland eller någon gång har hemsökt socknen med brand och plundring, men några slag utkämpades sällan. Även den gamle lantbrukaren berättade om ett slag mellan svenskar och danskar; ena gången nämndes även tyskar på danskarnas sida. En sådan sägen kunde lätt nog bli betraktad som ett minne av Birger jarls strid mot folkungarna, allrahelst som dessa enligt Erikskrönikan hade danskar i sitt följe. Till och med sägen från Hol har påverkats av sägenbildningen kring Häradsvad. Första striden skulle ha stått vid Häradsvad. Detta strider mot både källor och tidigare sägenbildning i de lärdes skrifter. Detta exempel visar hur lätt Birger jarl kunde sättas in i en sägen, där han ursprungligen inte alls hörde hemma. I en annan sägen från samma område saknas Birger jarl – givetvis – helt och hållet. 19)

Vad som stammar från tiden före det lärda antagandet, att slaget hade stått vid Häradsvad, är således inte mycket. I socknen har av Noréns redogörelse att döma funnits sägner om strider eller föreställningar om att strider har utkämpats. Eftersom man trodde att gravfält var krigskyrkogårdar, kan fornminnena vara enda grunden till föreställningen, att ett slag har utkämpats på platsen. Dessutom har danska infall och härjningar givit upphov till sägner om slag.

Ett felaktigt tydningsförsök av ortnamnet Herrevadsbro överförs till Häradsvad och utvecklas i skrifterna till folksägen, krigshistoria och skönlitteratur.

År 1786 skrev Johan Adam Rehbinder en skildring av svenska rikskanslerer och behandlade då även biskop Kol, som skulle ha varit med i slaget vid Herrevadsbro. Denna bro i Kolbäckes socken och Västmanland ”förmenes hafva fått sit namn af de stridande Partiernes vadande öfver Älfven, *Herrarsvads* eller *Herrevads* bro”. 20) Enligt Rehbinder skulle således båda parter ha vadat över älven. Rehbinders uppgifter återkommer hos Tuneld.

År 1816 tar P. E. Lindskog upp denna tydning och vidareutvecklar den. ”Det är tydligt, att Herrevadsbro fått sitt namn deraf, att någre *Herrar vadat* öfver ån på det stället.” Han fortsätter längre fram: ”Det är ock af Brons namn sannolikt, att de uproriske varit de, som vadat öfver ån för att angripa, emedan troligen icke Birger och hans Officerare, som stridde för en laglig Konung; utan de uproriske, blifvit kallade *Herrarne*. Också voro Folkungarne denna tiden de mäktigaste Herrar i Landet.” Lindskog stöder sig alltså uteslutande på Rehbinders tolkning av bronamnet men inte på några sägner. Han begriper dock inte, att tolkningen är omöjlig vad gäller Häradsvad, eftersom förleden i detta ortnamn är härad och inte herre. Hans uppfattning, att ordet herre måste ha syftat på folkungarna är märklig. Ordet herrar var allmogens beteckning för högt uppsatta män, oavsett om dessa arbetade för eller emot konungen. Detta har Rehbinder helt riktigt insett.

Tjugosex år efter tryckningen av denna del av Lindskogs arbete lät Afzelius trycka sina uppgifter om slaget. Hos honom har Lindskogs felaktiga antaganden – de utges av Lindskog för att vara endast antaganden – förvandlats till ”Sago-Häfder”. Man berättade ”länge” – således inte nu! – i orten, att herrarna hade vadat över ån och angripit konungahären. Afzelius har blivit övertygad om, att Lindskog hade rätt. Eftersom folkungarna här hade vadat över, måste – tänkte Afzelius – där i orten också ha funnits en sägen om detta. Ingenting kan bättre visa, hur ytterligt otillförlitlig Afzelius är än denna djärvhet att förutsätta att sägner, för vilka alla slags belägg saknades, trots detta ändå måste ha funnits.

F. W. Nyman återger 1885 Afzelius’ ord om sägnen och meddelar, att Härsvad troligen är en förkortning av Häradsvad: ”Traditionen förmäler likväl att i ofredstid en hög herre ridit deröfver, hvilket gifvit anledning till namnet.” Afzelius’ föregivna sägen har han inte återfunnit i bygden, och ortnamnstydningens herrar har alltså blivit en. Ännu är denne herre inte namngiven, men det är lätt att begripa vad namn han skulle få. Jag återkommer om detta.

Drygt ett århundrade senare har Ingvar Leion arbetat med att få fram en bild av hur slaget kan ha gått till vid Häradsvad. Han förutsätter då, att folkungarna har vadat över ån och anfallit Birger jarl. År 2001 gav Jan Guillou ut sin roman ”Arvet efter Arn”. Han bygger helt på Leion och har mycket noggrant följt Leions tankegångar och överväganden.

Hur är det då med upphovet till allt detta, nämligen Rehbinders ortnamnstydning? Den gäller som sagt ingalunda i fråga om Häradsvad, som har en annan förled än Hervadsbro. Av Rehbinders ord framgår, att han har utgått från den sentida formen Herrevad och inte från den medeltida formen Hervad. Därför kan Rehbinders tolkning avfärdas som en folketymologi (det vill säga ett misslyckat förklaringsförsök utan språkhistorisk underbyggnad). Ordet herre är nämligen tvåstavigt i äldre sammansättningar (herradöme, herreman, herresäte). 21) Dessutom skrivs Hervadsbro i äldre alltid med enkelt r, vilket visar att ä-ljudet är långt (och inte kort som det är i ordet herre). Messenius meddelar av allt att döma en övergångsform (Here-), och ännu där tycks ä-ljudet vara långt.

Rehbinders folketymologi har således gjort en lysande karriär under mer än två århundraden. Den har blivit ortnamnsförklaring, folksägen, krigshistoria och skönlitteratur. Som bekant var det enligt folksagan en knalle, som kokade soppa på en spik. Ovanstående och än mer efterföljande utredning visar, att många fler kunde denna konst, och att ingen har utövat den med större mästerskap än lärde män utan källkritisk inställning till sägner och antaganden.

De herrar, som enligt ett felaktigt tydningsförsök av namnet Herrevadsbro skulle ha vadat över ån, omvandlas vid Häradsvad till en ridande herre, som slutligen uppgavs vara Birger jarl.

Rehbinder tolkade 1786 namnet Herrevadsbro så, att herrar skulle ha vadat över ån. Lindskog överförde denna folketyologi till Häradsvad, och Afzelius gjorde folksägen av den. År 1885 hade folketyologin slutligen blivit folksägen vid Häradsvad men i omvandlad form. Under ofredstid skulle en hög herre ha ridit över Härsvad, vilket skulle ha givit anledning till namnet, berättar F. W. Nyman.

Flera herrar hade blivit till en. Utgick man från namnformen Härsvad, kunde denna folketyologiskt tolkas som Herrsvad-Herresvad. En dylik namnform förde tankarna till en enda herre snarare än till flera. Förvandlingen av sägen har skett i Häradsvad, där man hade formen Härsvad att arbeta med. Den höge herren var 1885 inte känd till namnet, men det är enkelt att räkna ut vad namn han skulle få. Av herrarna vid Herrevadsbro var endast Birger jarl så känd, att även folk i allmänhet kände hans namn. År 1925 utgav Gustaf Ewald en bok om Gäsene härad och kunde berätta bland annat, att han vid sitt besök i Närke hade fått veta, att den ridande herren var Birger jarl.

Denna sägenutveckling var givetvis ofrånkomlig och är därför föga uppseendeväckande. Mer förvånande är uppgifterna om den stridshäst, som bar jarlen under slaget. Dessa uppgifter visar att allt är möjligt vid Häradsvad.

En kröningshäst från Stockholm eller Uppsala blir Birger jarls stridshäst vid Häradsvad och utvecklas sedan till ett avgörande rytterianfall.

Gustaf Ewald besökte Häradsvad och kunde 1925 meddela några sägner. En åttioårig man meddelade honom: ”Se, dä va så att Berjer Jarls häst hade sølverskor, å en utå dom hävdes (tappades) bort, då han re mänasom di kridde, å sina så hetta di’n inte, høre mö di än har gravet å letat ätter’n, å allri lär di hetta’n heller’, sade min interlokutör”. Denna sägen är alltså sent belagd men har ändå fått stor betydelse för traditionsutvecklingen. År 1990 hade Leion uppgiften om att folkungarna skulle ha vadat över ån och anfallit Birger jarl. Han tänker sig då, att jarlen skulle ha låtit sitt rytteri gå över ån öster om bron för att avskära fiendens möjligheter att dra sig tillbaka. ”Och om det gått till på det sättet, skulle det också kunna förklara traditionen att Birger Jarls häst tappat en silversko, när Birger Jarl vadade över ån! Och just den traditionen knyts till den kulle, vid södra brofästet, från vilken den avgörande stöten kan ha riktats mot ett övergångsställe 100 meter nordväst bron.” När Jan Guillou skrev sin roman ”Arvet efter Arn” (2001), följde han Leions framställning mycket noga och lade in även detta avgörande rytterianfall.

Varken Leion eller Guillou anade sägnens bakgrund, som är en helt annan än ett rytterianfall vid Häradsvad. Dels består den av Rehbinders folketyologi,

dels av en häst utifrån. En hästsko av silver bars enligt gammal sedvänja av den svenske konungens kröningshäst. Skon skulle dock vara så dåligt fästad vid hoven, att den föll av, när konungen red till eller från kröningskyrkan. Upphittaren fick behålla detta dyrbara hittegod. Silverskon från Karl XII:s kröningshäst är bevarad, infattad i en kallskål av silver, nu förvarad på Stockholms slott. 22) Det säger sig självt, att en dylik berättelse från en kröning i Stockholm eller Uppsala inte har något med vare sig Häradsvad eller Hervadsbro att göra.

Vid debatten i Vårgårda den 4 september 2001 upplyste jag Leion om sägnens bakgrund. I sin nya bok, tryckt i början av 2002, har han strukit hänvisningen till sägnen om Birger jarls häst med silverskon, men han behåller sin tanke att slaget avgjordes av ett rytterianfall. 23) Uppslaget till detta anfall och enda stödet för uppfattningen att ett anfall har ägt rum är sägnen. Efter att Leion har undanröjt den bräckliga grunden, hänger hans antagande om ett rytterianfall helt i luften.

Rehbinders folketymologi från 1786 har således blivit utnyttjad så mycket det går. Den har utvecklats dels till ett anfall över ån mot Birger jarl och dels till ett motanfall från Birger jarls sida över ån. Flera herrar har omvandlats till en. Vadande (till fots) har omvandlats till ritt över ån. Herrarna vid Häradsvad har tytts som Birger jarls fiender och sedan omvandlats till honom själv. Den ena tolkningen har inte ersatt den andra, utan alla har levt vidare som "sägner" och använts tillsammans med varandra. Ingen av de skriftställare, som har sysslat med dessa uppgifter, har anat vad han höll på med. I brist på källor har dessa skriftställare utnyttjat det lilla man hade så mycket som möjligt. I fråga om Häradsvad har man alltså gått mycket långt. Med forskning har detta ingenting att göra. Det är diktning och ingenting annat. Jan Guillou framstår faktiskt som den mest återhållsamme diktaren, eftersom han i stort sett inskränker sig till att ta över vad föregångarna har satt ihop. Diktaren är återhållsammare än de föregivna forskarna.

Ett klapperstensfält i Närunga tolkades som spår efter läger och berättades vara en stad, som sattes i samband med slaget.

År 1710 berättade Eric Benzelius, att i Närunga fanns ännu "- på båda sidor om floden - väl synliga spår efter läger, som man fordom har slagit." Dalin säger, att folkungarna hade "lägrat sig wid Herrevadsbro i Wästergötland". Tuneld upprepar Benzelius' ord: Man har "på begge sidor om floden anmärkt tydliga tecken till läger".

Spår efter läger skulle alltså finnas i Närunga, och de skulle finnas på ömse sidor om Säveån. Beskrivningen stämmer utmärkt in på den så kallade Närevalle stad, som finns i Närunga och ligger på båda sidor om Säveån. Den ligger

närmare bestämt omedelbart öster om Nårske bro (Norska bron). Denna stad eller by omnämns av Jonas Tengborg 1784. Hans skildring utmärks både på grund av den noggranna beskrivningen och på grund av att han med goda skäl klargör vad detta i själva verket är:

”Ej långt från Hemmanet Öna uti Norrunga Insockn vid Säfva Å, säges fordom ha legat en liten Stad el. By, som hetat Närewalla och gifvit Pastoratet sit namn. Dess stenlagde gator vill man upvisa uti 2:ne dalar, som innesluta en oval Ljungkulle 150 alnar lång och 50 alnar bred. Strax utan för den förmenta gatan rinner Säfva Å, öfver hvilken, då skolat varit en Bro, hvaraf en Hulg el. vattusamling i Ån, som är något djupare och bredare än Ån i allmänhet eljest är, fått namn af Bro Hulgen, och skall Staden el. Byn legat på båda sidor om Ån m. m. Men då igen hvarken til tomtning el. murning tjenlig sten kan upletas på någon af desse Kullar, och än mindre på någon sida af Ån, finnes rudera (ruiner) efter bygging, bro, väg el. dylikt, hålles detta blott för en sägen, och tyckes Ån, snarare än människohänder, danat desse Stengator, hvilka bestå af Större och mindre Kullar, helt vårdslöst liggande intil och öfver hvarannan, hvilket lätt kunnat ske antingen, at nu varande Åra någon gång blifvit på något sätt stämd, då vattnet brutit sig fram, efterlämnat Stenarne, och bortfört jorden, der desse dalar nu äro, el. ock at Ån fordom tid haft här sit lopp, tils någon jordbäfning el. annan omständighet öpnat en djupare Åra, der hon nu ligger. Detta tyckes sannolikt. 1:o deraf at nämnda Stendalar hafva öpning åt Ån med bägge sina ändar och 2:o äro de näpligen ännu en aln högre än Åns vattubryn. Ofvannämnda Hulg skall ock fordom allmännare hetat Byrings Hulgen än Brohulgen, liksom hon det heter i denna dag, at ock deraf intet kan slutas.”

Lindskog har skrivit av Tengborgs skildring men utelämnar Tengborgs förklaring. Lindskog tror alltså på uppfattningen, att detta är en by eller stad, eller ger i varje fall inte uttryck för någon annan uppfattning. Även Tuneld har med denna stad: ”Fornsägen förmäler, att på vestra sidan om hemmanet Öna en liten stad eller by varit belägen, som blifvit kallad Norewalla.” Han skriver längre fram: ”Man förmodar, att detta fältslag här stått på en stor ljunghed vid Säfveån, emedan man på begge sidor om floden anmärkt tydliga tecken till läger”. Tuneld vet alltså inte att en och samma plats har tolkats som både läger och stad. Av en plats har således i hans framställning blifvit två olika, dels två fältläger, dels en stad. Samma misstag gör – givetvis, nödgas man tillägga – Afzelius, som dessutom förflyttar staden till en grannsocken. Vid stranden av Kvinnestasjon (Kvinnestads socken) fanns en kungsgård med en ansenlig borg, berättar Afzelius. ”Der säges ock ett Nunnekloster hafwa stått, och att stora skatter derifrån blifwit nedsänkta i sjön i den ofrid, som wällade klostrets förstöring. En liten stad, Norewalla benämnd, förmodligen wid samma tid som klostret af fienden ödelagd, låg i samma socken.” Än är det alltså okänt i vilken fejd staden förstördes, men snart vet man även detta. Litet längre fram kommer han till slaget: ”På hwar sin sida om ån lågo krigshärrarne, och bron mellan dem war upprifwen.” Här har vi alltså de två lägren, även de förlagda till fel plats.

Nyman anför uppgifter om kungsgården, nunneklostret och staden Norevalla, ”som sedermera förstördes af fienden.” Han menar, att de alla kan ha haft betydelse för valet av stridsplats: ”Troligen hade jarlen velat skydda dessa orter, då han mötte Folkungarne vid Härsvadsbro, der vägen från danska orterna framgår (jfr Afzelius).” Gustaf Ewald besökte senare Häradsvad, och en åttioårig man berättade för honom om Birger jarls häst och den tappade hästskon av silver. Sagesmannen tillade även: ”På den tia lå dä länger opp en sta, som hette Norevalla; den ble nerskôten (nerskjuten) på samme gång.” (Det kan i förbigående påpekas, att fältartilleri användes först under Karl Knutssons krigståg mot Skåne 1452, alltså två århundraden senare.) 24)

År 1971 trycktes äntligen Jonas Tengborgs skildring från 1784. Margit och Håkan Brunnegård gav ut många värdefulla uppgifter, som kan ha haft betydelse. Håkan Brunnegård delar dock inte Tengborgs kritiska inställning till sägnerna om staden. I sin tidningsartikel från påföljande år bygger han på Afzelius – icke på Tengborg – och räknar staden Norrewalla vid Norska bro (öster om Häradsvadsbro) till ”historiska platser med minnen från medeltiden” (Alingsås Tidning 14/7 1972). Även Torkel Ivarsson tar med staden, när han skriver sin tidningsartikel 1975, men han markerar viss osäkerhet: ”I preludierna till slaget kan ha ingått att Folkungarna brände ner och förstörde den lilla staden Norewalla, tre km uppströms Säveån. Den sägs ha legat där landsvägen i dag skär över ån. Fast ingen vet bestämt, inga spår finns kvar” (Borås Tidning 9/11 1975). I sin broinventering från 1978-1979 skriver Sten Rathsman om Nårska bro: ”Även platsen är intressant, då där under medeltiden enl. traditionen skall ha funnits en stad vid namn Norewalla.” År 1990 trycker Jan Skoglöw av F. W. Nymans uppgifter. Nymans uppgift, att staden sedermera ”förstördes af fienden” uppfattar även han så, att staden skulle ha blivit bränd av fienden. För honom tillhör staden den historiska verkligheten, men han är dock påfallande försiktig: ”Med Nârwalla stad menar man säkert den stora bebyggelse som fanns runt denna viktiga väg (Säveån) in i det gamla Götaland.” Ja, visst fanns det bebyggelse runt Säveån i hela dess längd, men så utsträckt bebyggelse skulle icke vare sig ha fått ett sammanfattande namn eller ha blivit kallad stad. I sin bok från 2003 återkommer Jan Skoglöw på ett par ställen till Nârwalla stad: ”Enligt gammal tradition i Nârungabygden fanns här en stad, som bränts av en krigshär. Nârunga var på 1000-talet och fram till 1250-1300-talet en viktig knutpunkt och handelsplats. Här korsades den urgamla vägen in i Västergötland av Säveån. Kanske är detta ’Nârwalla stad’?” Uppgifterna om den urgamla vägen och om Nârunga som knutpunkt och handelsplats saknar varje slags belägg och är helt tagna ur luften. Anmärkningsvärt är att han även här vill göra hela bygden till Nârwalla stad. Att en hel bygd och inte bara en smärre begränsad ort inom bygden kallas för stad är dock okänt i historien.

Den utveckling, som kan följas i fråga om Nârevalla stad, är både intressant och belysande. De äldsta författarna, nämligen Tengborg, Lindskog, Tuneld och Afzelius har endast uppgiften, att det skulle ha funnits en stad vid namn

Nårevalla. De känner inte till något om dess historia, men Afzelius förmodar – detta är ett antagande – att den ödelades av fienden någon gång. Först Nyman sätter den i samband med slaget. Birger jarl tågade ned till Härsvadsbro för att skydda bland annat denna stad. Eftersom jarlen segrade och fienden alltså inte nådde fram till staden, måste denna ha förstörts av fienden vid ett senare tillfälle. Ewalds sagesman, som kände till att staden och Häradsvad låg i samma socken, uppgav dock att Nårevalla blev nedskjuten ”på samme gång”. Femtio år senare ansåg man sig veta att staden i stället hade blivit bränd. Den anförda utvecklingen visar hur alla sägenomsusade platser dras in i sägenkretsen kring slaget och blir allt fastare förknippade därmed. Från början fanns emellertid inte något som helst samband, och något samband kunde heller inte finnas.

Nårevalla är nämligen inte vare sig någon stad eller några läger – ”det rör sig om ett naturens eget verk, ett märkligt klapperstensfält, numera skogöverväxt”, skriver Rune Ekre. Han kallar staden mycket träffande för en ”hägring”. 25) I fornminnesinventeringen för Nárunga är den därför inte upptagen som fornminne utan endast som ”plats med tradition”. Det kan slutligen påpekas, att ingenting i ortnamnet Nårevalla erinrar om ett stadssamhälle och handel. Förleden är densamma som i sockennamnet Nárunga och Nárske bro, här av oviss betydelse. Efterleden är varken det äldre köping eller det yngre stad utan valla, som betyder ”betesvall, gräsbevuxen mark”. 26)

Intressant i detta sammanhang är, att folk i bygden har tolkat klapperstensfältet som en stad och inte som ett härläger. Några sägner om härläger har alltså inte funnits i bygden, och sådana har inte ens uppstått som följd av Rhyzelius’ tolkning, fastän denna återgavs av Benzelius. Att Nårevalla stad kunde sättas i samband med Häradsvad är vidare en smula märkligt redan därigenom, att den föregivna staden, tolkad som spår efter härläger, ligger på hemmanet Öns ägor, inemot tre kilometer öster om Häradsvad.

Alla skriftställare, som har trott på uppfattningen, att slaget utkämpades vid Häradsvad, bygger på felaktiga sakuppgifter. Deras slutsats saknar därför värde.

Om en slutsats skall kunna vara riktig, måste den bygga på riktiga sakuppgifter. Alla skriftställare, som tror att slaget har stått vid Häradsvad eller åtminstone håller detta för att vara möjligt, bygger på felaktiga sakuppgifter. Deras slutsats saknar därför värde. Icke en enda av deras bärande sakuppgifter stämmer.

Det är icke alls så, att namnet Herrevadsbro finns i både Västergötland och Västmanland. Tvärtom heter orten i Västergötland Häradsvad eller Härsvad. Det erkännes till och med av anhängarna av tanken att slaget skulle ha stått i Västergötland. Det är icke alls så, att de som kallar den västgötska orten för Herrevadsbro skulle ha fått denna namnform från Västergötland. Tvärtom har de hämtat den från de källor, som nämner slaget. Det framgår med all tydlighet av deras litteraturanvisningar. Det är inte alls så att Härsvad skulle vara den

ursprungliga namnformen. Tvärtom visar bevarade namnformer, att Härsvad är en sen vidareutveckling av Häradsvad. Det är inte alls så, att platsen för slaget kallades Herravadsbro. Tvärtom är detta bara en förvanskad läsart, som sedan länge har avförts ur meningsutbytet. Det är inte alls så, att bron i Västmanland hette enbart Kolbäcksbros. Tvärtom är detta ett sent namn, som aldrig undanträngde det ursprungliga namnet Herrevadsbro. Det är icke alls så, att Kolbäcksbros icke kunde övervadas. Tvärtom var detta en utmärkt plats för ett vadställe. Det var icke alls så, att sockennamnet Kolbäck skulle ha orsakat att slaget hänfördes till socknen. Tvärtom uppmärksammades namnet Kolbäck tack vare att slaget hade utkämpats i socknen, och uppmärksamheten kom sent. Det är alls icke så, att sägner om slaget skulle saknas i Kolbäck. Tvärtom är sägner från Kolbäck kända mycket tidigare än sägner från Häradsvad. Det är icke alls så, att det skulle finnas ursprungliga sägner vid Häradsvad om slaget. Tvärtom har sägnerna uppstått till följd av det lärda antagandet, att slaget skulle ha stått vid Häradsvad. Det är icke alls så, att det skulle finnas spår efter härarnas läger vid Häradsvad. Tvärtom är den utpekade platsen ett klapperstensfält.

Till de äldre författarnas ursäkt skall sägas, att deras misstag till stor del beror på att förutsättningarna var dåliga. På 1700-talet fanns inte vare sig ortnamnsforskning, vetenskaplig textkritik, språkvetenskap eller arkeologi. Forskningen har gått framåt och blivit vetenskap sedan 1700-talet. Så mycket allvarligare är det därför, att man ännu idag åberopar skriftställare från rudbeckianismens tidsålder. Deras inlägg är enbart av lärdomshistoriskt intresse, och så är även denna genomgång av deras misstag. Deras inlägg har tyvärr värde enbart som underhållning och avskräckande exempel.

Hägringar blir historia

Hägringar blir historia. Den satsen kan ses som en sammanfattning av historieskrivningen rörande Sveriges fornhistoria alltifrån starten vid mitten av 1400-talet. Källorna var – och är – få, otillräckliga och opålitliga. Den bild, som man målade upp av det förflutna, kom därför till stor del bestå av antaganden och önsketänkande. När man trots otillräckliga kunskaper och otillräckligt faktamaterial försöker göra sig en bild av forntiden, får man lätt en hägring i stället. Namn som Johannes Magnus, Olof Rudbeck, Erik Julius Björner och Arvid August Afzelius är talande exempel.

En eller annan tycker kanske att jag i onödan gräver upp dylika skrifter ur en välförtjänt glömska, men tyvärr har fornforskningens hägringar dykt upp på nytt, gång på gång, i samband med det nyvaknade intresset för äldre historia. I brist på nya framställningar och redogörelser läser man de gamla och föråldrade. Så har skett även vad gäller Häradsvad, och därför är det angeläget att utreda ursprunget till dessa hägringar. Uttrycket har jag hämtat från Rune Ekre, som träffande kallar uppgifterna om Närevalle stad för en "hägring". Min

framställning kring Häradsvad kvarlämnar inte en enda upplysning av historiskt värde, men den är av lärdomshistoriskt intresse, eftersom det har gått till på liknande sätt i många andra fall, och eftersom missuppfattningar inte sällan växer fram på liknande sätt även bland dem, som räknas till sakkunskapen.

Slutligen är jag glad över att kunna fritaga mina vänner och bekanta i Västergötland från ansvar för missuppfattningarnas uppkomst. Alla missuppfattningar har uppstått redan på 1700- och 1800-talen. Mina samtida meningsmotståndare har i god tro övertagit och förfäktat äldre missuppfattningar. Detta framgår delvis redan av deras källhänvisningar, men denna betydligt utförligare utredning visar ännu klarare att så förhåller sig. De huvudansvariga för den olyckliga utvecklingen är Benzelius, Lindskog och Afzelius. Benzelius vidarebefordrade utan någon som helst prövning ett uppslag från Rhyzelius. På så vis har ouppmärksamma läsare åberopat Benzelius som stöd för uppfattningen att slaget stod vid Häradsvad, fastän Benzelius själv inte tog ställning. P. E. Lindskog inte bara utelämnade Jonas Tengborgs kritiska och väl underbyggda påpekanden utan lade fram en lång rad lösa antaganden och rena felaktigheter: I Närunga fanns Närevala stad, Birger jarl bör ha mött sina fiender nära gränsen, de resta stenarna vittnar om ett fältslag, orten torde ursprungligen ha hetat Herravadsbro, namnet Kolbäck har medfört att slaget flyttades till Västmanland, bron i Kolbäck har aldrig hetat Herrevadsbro, Herrevadsbro måste ha fått sitt namn därav att herrar har vadat över ån, dessa herrar måste ha varit Birger jarls fiender, de måste ha vadat över för att anfälla jarlen, Kolbäcksån var för betydlig för att kunna övervadas. Afzelius har senare framställt Lindskogs antaganden såsom historiska sanningar eller (utdöda) folksägner: Närevala stad fanns i grannskapet, Birger jarls fiender kallades herrarna, de vadade över ån och angrep jarlen, platsen fick därför heta Herrevad, bautastenar restes över de fallna kämparna, namnet Kolbäck föranledde att slaget kom att förknippas med denna socken. Därmed var skadan skedd. Många skriftställare saknar förmåga att skilja mellan källuppgifter och antaganden, och ännu färre inser att antaganden saknar värde. Med undantag av Jonas Tengborg har ingen kritisk skriftställare behandlat ämnet. Hans inlägg skrevs 1784 och trycktes först 1971. Tack vare klarsynta iakttagelser, utförliga beskrivningar och kritisk inställning till löst underbyggda antaganden har Tengborgs mer än två hundra år gamla skildring bestående värde. Jag har haft anledning att med instämmande anföra allt vad han har skrivit i ämnet. Bland de övriga skriftställarna utmärker han sig ensam såsom en framstående vetenskapsman. Lindskog hämtade uppgifter ur hans skildring men brydde sig inte om de kritiska påpekandena. Efterföljande skriftställare har i stort sett blott vidarebefordrat Lindskogs antaganden och felaktigheter. Utvecklingen därefter har varit förhållandevis blygsam. Några ”sägner” har tillkommit, och Leion har gjort antaganden om smärre enskildheter i slagets förlopp. Ser man till huvuddragen, förelåg dock alla missuppfattningar och felaktigheter redan hos Lindskog, som har visat prov på grov och beklaglig omdömeslöshet. Hade han

tagit till sig Tengborgs kritiska synpunkter i stället för att sväva ut i lösa antaganden och uttala sig om sådant han inte kände till, skulle mycket ha kunnat vara annorlunda. Det är inte lätt att skilja mellan fakta och fantasier. Om så hade varit fallet, skulle fornhistorien ha sett annorlunda ut, och denna utredning hade ej behövt skrivas.

Vad gäller hägringarnas historia eller fornhistorien finns inte mycket som är vetbart, men bland fornhistoriens fåtaliga fakta finns två säkra uppgifter: Dels uppgiften att slaget vid Herrevadsbro inte stod vid Häradsvad i Närke socken. Dels uppgiften att slaget vid Herrevadsbro stod vid Herrevadsbro i Kolbäcks socken. Tack vare vetenskapens framsteg har detta framgått allt klarare. Textkritiken har givit oss tillförlitliga källutgåvor. Ortnamnsforskningen har visat att Hervadsbro och Häradsvad är två olika ortnamn. Språkhistorien har visat, att dessa ortnamn icke har kunnat vara lika eller bli varandra helt lika. Arkeologin har visat, att bautastenarna vid Häradsvad härrör från forntiden och ej från medeltiden. Utan textkritik, ortnamnsforskning, språkhistoria och arkeologi kan man få fram mycket märkliga slutledningar inom historieskrivningen. Benzelius och Rhyzelius, vilka gav upphov till den följande utvecklingen, har därför i fråga om många ämnen lett historieforskningen på avvägar. De var helt enkelt rudbeckianer. Deras slutledningar kring Häradsvad borde för länge sedan ha överlämnats åt en barmhärtig glömska, men onekligen har det varit intressant att följa den utveckling, som de gav upphov till. Det ena antagandet har fogats till det andra, och slutligen har vi fått en fullständig bataljskildring.

Kanske känns det tomt vid Häradsvad utan dessa hägringar, men Häradsvad har ju en påtaglig och värdefull verklighet, nämligen dels ett ofördärvat vadställe, dels flera fornminnen, dels en vacker stenvalvsbro. Få orter har så mycket, och Häradsvad är rikt även utan hägringar.

V. Hägringar vid Häradsvad

Eftersom hänvisningar till de flesta av de åberopade arbetena finns med i noterna till kapitel III, hänvisas till detta kapitelns noter. Här nedan redovisas endast arbeten, som tidigare inte har åberopats, och hänvisas endast till sidor som kan vara svåra att finna i omfångsrika uppsatser.

- 1) Hervadsbro, osignerad artikel i Nordisk Familjebok band 11, Sthlm 1909, sp. 588. Pipping 1926 s. 183.
- 2) 1700-tals Beskrifningar ... s. 20 och 23.
- 3) Leion och Skoglöw 1990 s. 38 och 69, 27. Ragnar Hagin använder formerna Härsvad och Härsved (s. 17), den senare sannolikt ett tryckfel. David Carlsson, E-mail till Lars Gahrn 5/6 2002.
Andreas O. Rhyzelius, Sepultura sveo-gothorum I, Upsalis 1707, s. 93.

Att det rör sig om Härsvadsbro i Närke framgår vidare av sammanhanget. Rhyzelius uppräknar Härene socken, Härsvadsbro och Kvinnestad, alla orter nära varandra. Se vidare not 14.

- 4) Om tre konsonanter står ihop utan vokal emellan, och om sammansättningen är ovanlig eller svår att uttala, bortfaller ofta den mellersta konsonanten, men s-ljudet är ”synnerligen motståndskraftigt och bevaras som regel”. I stället bortfaller det första konsonantljudet (Wessén 1969 § 57 s. 68). Härsvad är ett utmärkt exempel. Härsvad kan bli ”Häscha” (David Carlsson och Ortnamnen i Älvsborgs län 6, s. 144), men Härsvad kan *inte* bli Härvad.

Alla sammansättningar, i vilka ordet härad ingår som förled, har nu genitiv-s på ordet härad. (Svenska akademiens ordlista, nionde upplagan, 1950.) Samma bild får man, om man går igenom Svenska akademiens ordbok (band 12, 1933, H 2073-H 2081). Sammansättningarna med enbart härad- som förled är så få, att man måste beteckna dem som rena misstag. Där finns ett belegg för ordet häradombrev och några belegg för orden häradskall och häradsyn. Eftersom senare leden i de två sistnämnda orden börjar med s-ljudet, är det rimligt att tänka sig att –ss- har blivit –s-. Så sker ju mycket ofta. Tillsammans med häradstals och häradetals är även häradtals belagt. Man har anledning att förmoda att häradtals är en förkortning av häradetals. Även i K. F. Söderwalls Ordbok öfver svenska medeltidsspråket (1884-1914 s. 557-560) framstår sammansättningar med enbart härad- såsom rena undantag, vilka bekräftar regeln att det blir härad- i sammansättningar. Gentemot en mångfald av belegg för orden häradshöfthinge och häradsmän står endast två belegg för häradhöfdingar och ett belegg för häradhman.

- 5) Leion 1990 s. 68-72 och 2002 s. 16.
- 6) Johan Åkessons karta från 1650-1652 finns publicerad hos Börje Teijer, Hallstahammars kommun...II s. 139. Ulfströms karta finns i kommunalhuset i Hallstahammar, i Strömsholms kanalarkiv. Över Kolbäck finns idag en mindre stenvalvsbro, som restaurerades 2002. Stenarna plockades isär och lades åter på plats. Västmanlands Läns Tidning, som berättar om arbetena, ger också besked om att namnet Kolbäck ännu idag är gängse: ”Av bron över Kolbäcken, eller Oxelbybäcken som den också kallas, återstår inte mycket mer än en grushög. Valvet över ån har emellertid sparats och stöttas av en träkonstruktion.” (VLT 28/9 2002. Brev till Lars Gahrn från Eva Bergqvist 15/2 2003.)

Bengt Pamp skriver: ”socknen har normalt övertagit namnet på den by eller gård där kyrkan byggdes.” (Pamp, Ortnamnen i Sverige, Lund 1974, s. 62.) Harry Ståhl skriver om namnen Kolbäck och Kolbäckån i sin bok: Ortnamn i Västmanland (1985, s. 33, 100-101 och 107). Han påpekar, att Kolbäck ursprungligen var namnet ”på en bäck vid kyrkbyn”.

- 7) Leion 2002 s. 16.

- 8) Ericus Olai: SRS II:1 s. 54. Samlade skrifter af Olaus Petri band 4, Upsala 1917, s. 66-67. Johannes Magnus, Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus, Romae 1554, 19:17 s. 621. Laurentius Petri: SRS II:2, s. 72-73. Joannes Vastovius Gothus, Vitis aqvilonia ... Emendavit et notis illustravit Ericus Benzelius filius, Upsaliae 1708, s. 75. Icke heller när nämner Benzelius något om platsen för slaget.
- 9) Johannes Messenius, Scandia illustrata, XII s. 122.
- 10) Harry Ståhl, Ortnamn i Västmanland, Sthlm 1985, s. 33 och 100-101.
- 11) Leion 1990 s. 72 och 2002 s. 17-19. Tavlans inskrift hos Grau s. 289.
- 12) Jan Skoglöw, Legender och sanningar om Birger Jarl och Slaget vid Närunga 1251, 2003, s. 40. Johannes Messenius, Scandia illustrata, II s. 48 och XII s. 121.
- 13) Grau s. 289-290.
- 14) Andreas O. Rhyzelius, Sepultura sveo-gothorum I, Upsalis 1707, s. 24-26, 58, 80-83, 93 och 95.

Att alla de uppräknade orterna hör hemma i församlingarna kring Häradsvad och inte någon annanstans i Västergötland framgår dels av ortnamnen och dels av de uppräknade prästnamnen. Rhyzelius' far, Olavus Andr. Rhyzelius, tjänstgjorde i Od 1675-1714, mellan 1700 och 1714 som kyrkoherde. Rhyzelius' bror har alltså vistats i föräldrahemmet, kyrkoherdebostället. Jonas Catulli Norbeckius tjänstgjorde som pastorsadjunkt och komminister i Hol 1705-1746. Andr. Ol. Berglin tjänstgjorde som komminister och kyrkoherde i Hol (Kullings härad) 1687-1730. (Joh. W. Warholm, Skara stifts herdaminne II, Mariestad 1871, s. 508, 610-611 och 614). I Västergötland finns både Norra Härene och Södra Härene, men lantegendomen Kivenäbben uppges ligga i Härene. Namnet Kivenäbben förekommer på fem ställen i Västergötland, däribland i Södra Härene socken. Däremot förekommer det inte i Norra Härene. Alltså åsyftas Södra Härene i Kullings härad. (Orterna, som heter Kivenäbben, redovisas i: Ivar Lundahl, Ortnamnen i Skaraborgs län 4 s. 58, 7 s. 114, och 11:2 s. 115 samt Ortnamnen i Älvsborgs län 8 s. 140 och 13 s. 50.)

- 15) 1700-tals Beskrifningar ... s. 20-22.
- 16) Mårten Stenberger, Det forntida Sverige, tredje upplagan, Lund 1979, s. 525 och 699-700 (domarringar), s. 525 (bautastenar), s. 702 (stensättningar) och s. 177-178, 181-183, 209, 364 och 696 (rösen).
- 17) Elof Lindälv, Fornfynd och fornminnen i norra Halland, Kungsbacka 1980, s. 194-196. Elof Lindälv, Vad "Soldathögarna" rymde och om ett stycke Lindome i omvandling, i: Halland 1970. (Ett gravfält i Gastorp, Lindome socken, hade i sen tid tolkats som soldatgravar. Redan med anföringstecknen markerar Lindälv sitt avståndstagande från denna sentida och folkliga tolkning av namnet.)
- 18) Leion 1990 s. 73 och 2002 s. 83.
- 19) En av Gustaf Ewald nedtecknad sägen visar, hur litet man har vetat och hur man har gissat sig fram: "Å Hols åsar äro flera grupper av gravhöggar,

ävensom en stenkrets och en bautasten. ... En sägen är att de vid Hol belägna små kullarna blivit sammanbragta av lös jord och av danskarna nyttjade till förskansningar vid strider. Somliga hålla före att danskarna i dessa högar begravt sina döda.” (Gustaf Ewald, Beskrivning över Kullings härad, Ur Älvsborgsbygdens hävder. Del I. Alingsås 1925, s. 151.) Man hade alltså två helt olika förklaringar till gravhögarnas uppkomst, i bägge fallen med danskarna inblandade. Varken Birger jarl eller Härsvad omnämns i detta sammanhang.

- 20) Johan Adam Rehbinder, Biographisk, historisk och genealogisk beskrifning öfver svenske rikscanzlerer, riks-canzli-råd, hof- och justitiae-canzlerer; jemte en bifogad kårt Canzli-historia, Sthlm 1786, s. 6.
- 21) K. F. Söderwall 1884-1918, uppslagsverket ”härta” s. 562-565. (Ursprunglig förled är herra-, vilken i många fall snart utvecklades till herre-.)
- 22) Ralph Herrmanns och Hans Hammarskiöld, Det levande slottet, 1978, s. 110-111. Waldemar Swahn, Gustaf V: landsfadern och människan 1858-1938, Sthlm 1938, s. 177.
- 23) Leion 1990 s. 65 och 2002 s. 81-82.

Även Afzelius berättar, att jarlens folk gick över ån och anföll sina motståndare, men härvid bygger han inte på vare sig sägner eller källuppgifter utan på sin tolkning av källuppgifterna. Hans redogörelse föregås av orden: ”Chrönikeskrifvarne förtälja om detta slag sålunda:”, och därefter följer en synnerligen fri tolkning. Erikskrönikan berättar som bekant inte om något slag utan uppger, att biskop Kol och jarlen lovade sina motståndare frid och säkerhet. Motståndarna gick då över en å och blev tvärtemot löftena halshuggna av jarlen. Afzelius tror att det slag, som några annaler berättar om, följde efter avrättningarna, och för att kunna anfälla sina fiender måste kungsmännen övergå ån: ”När Folkungahären öfver detta swek och sina höfdingars olyckliga öde war bestört och rådwill, gick Jarlens folk öfver wadet och anföll med stor häftighet, så att fienden snart kom i oordning och på flykten.” Afzelius’ slutsatser är minst sagt djärva. Slaget kunde lika gärna ha föregått avrättningarna. Dessutom måste Erikskrönikans uppgift att ån skilde härarna inte vara riktiga. De kan ha befunnit sig på samma sida av ån (särskilt om slaget föregick avrättningarna).

- 24) Hans Hildebrand, Sveriges medeltid II, Sthlm 1884-1898, s. 850-851.
- 25) Rune Ekre, Medeltida befästningsspår utefter Sävveån, artikel i: Fynd 1-2/97 s. 59-60.
- 26) Fornminnesinventering av Närunga socken, nr 26. Av beskrivningen framgår att fornlämningar saknas på denna plats, som är enbart ”plats med tradition”.

Ortnamnen i Älvsborgs län del 6, 1911, s. 147. Förledens betydelse behandlas inte här, men en ingående behandling av namnet Närunga finns i stället hos: Gunnar Linde, Ortnamn i Västergötland, Sthlm

1982, s. 55-56. Om efterleden vall(a) se Bengt Pamp, Ortnamnen i Sverige, Lund 1974, s. 78.

Ortnamnet Kolbäcken bör återinföras

I en motion, dagtecknad 22/2 2003, föreslog Eva Bergqvist att Kolbäcken skulle ”återfå sitt ursprungliga namn” i alla sammanhang. Den 25 augusti samma år beslöt kommunfullmäktige i Hallstahammar i enlighet med förslaget.

Lantmäteriverket ville emellertid inte återinföra namnet på sina kartor, eftersom namnet Kolbäck som bäcknamn länge hade varit ur bruk (VLT 26/8 2003).

Eftersom bäcknamnet har givit upphov till sockennamnet och tillnamnet på ån, är detta ett ortnamn av långt större intresse än de flesta andra. Det är viktigt, att bäcknamnet sätts ut på skyltar och kartor, så att folk kan se hur både detta sockennamn och sockennamn i allmänhet har uppkommit: ett naturnamn ger upphov till ett bynamn, och bynamnet ger upphov till sockennamnet, när kyrkan har byggts på byns ägor. (Se vidare not 6 på sidan 81 ovan.)

VII

Sammanfattningar och översikter

Misstaget uppstod därigenom att den sentida – icke medeltida – namnformen *Härsvad* liknade källornas *Hervadsbro*.

Efter denna långa genomgång av källuppgifter och tankegångar ur litteraturen är det lätt att se hur misstaget har uppkommit.

När Andreas Olavi Rhyzelius mot slutet av 1600-talet hörde talas om bron vid Häradsvad, hörde han den sentida namnformen Härsvads bro. Eftersom han inte hade tillgång till gamla ortnamnsformer, kunde han inte veta att namnformen var sentida och alls icke medeltida. Visserligen var fadern kyrkoherde i Od, men eftersom inte Närunga (med Häradsvad) körde till faderns pastorat, har han inte stiftat bekantskap med vare sig jordeböcker eller kyrkoböcker från Närunga. Deras ursprungligare namnformer var okända för honom, och därför kopplade han samman Härsvads bro med uppgifterna om slaget vid Hervadsbro. Några sägner fanns ännu icke vid Häradsvad. De skulle uppstå först långt efter det att Rhyzelius' antagande hade blivit känt i bygden. Ej heller kopplade man samman fornminnena vid Häradsvad med något medeltida slag. Tvärtom kunde Rhyzelius – helt riktigt – tidfästa dem till hednatiden. Rhyzelius byggde helt och hållet på likheten mellan namnformerna Hervadsbro och Härsvads bro. Att den förra var medeltida och den senare sentida, och att de alltså inte var jämförbara, har han inte känt till. Att trots allt ett genitiv-s, som blir kvar genom alla slags språkliga förändringar, skiljer namnformerna åt, har han inte brytt sig om. Någon språkvetenskap värd namnet fanns ännu inte.

Efterföljande skriftställare har i många fall vetat ännu mindre än Rhyzelius, och därför har hans misstag vidarebefordrats så länge att det har givit upphov till en ”forskningstradition”.

Starka skäl talar för Herrevadsbro

Skälen för Herrevadsbro är mycket starka:

Fem medeltida källor säger, att slaget stod vid Hervadsbro eller Hervadså. Hervad och Hervadsbro i Västmanland är den enda orten inom det medeltida Sverige, vilken har denna förled.

Enligt Erikskrönikan stod slaget i Västmanland eller i Svitjod. I Erikskrönikan står Svitjod för Svealand. (Hela riket kallas Sverige.)

Tack vare Västmannalagen har vi belägg för en bro vid Herrevadsbro redan under 1300-talets förra hälft.

Vägen över Herrevadsbro var huvudvägen norr om Mälaren. Därför har man all anledning att tänka sig att även härar har dragit fram på denna väg.

Starka skäl talar mot Häradsvad.

För Häradsvad finns endast ett ytterst svagt sannolikhetsskäl: Birger jarl bör ha velat stoppa fienden så nära gränsen som möjligt. Detta skäl vilar dock på nio obevisade förutsättningar, bland andra att jarlen behärskade Västergötland, att han var stark nog att möta fienden vid gränsen, att han visste vilken väg upprorsmännen skulle komma, och att upprorsmännen inte kom sjövägen. Skälet har alltså inte något värde.

Däremot har skälen mot Häradsvad tyngd och värde:

Häradsvad och Hervadsbro är två helt olika ortnamn, som endast har leden -vad gemensam. Eftersom namnlikheten var Rhyzelius' enda "bevis", är detta motskäl avgörande.

Någon bro är icke belagd vid Häradsvad förrän på Rhyzelius' egen tid. Eftersom vadstället var utmärkt och vägen föga befaren, saknas förutsättningar för en tidig bro vid Häradsvad.

Häradsvad ligger vid sidan om de stora huvudvägarna. Man har inte någon anledning att tänka sig, att härar skulle ha tågat fram där.

Häradsvad ligger inte i Västmanland eller Svitjod (Svealand), där slaget enligt Erikskrönikan skall ha stått.

En översikt över sannolikhetsskälen i Ingvar Leions utläggningar om Häradsvad och Herrevadsbro.

Föreliggande utredning och Leions bok från 2002 är de två skrifter, som utförligast behandlar slaget vid Herrevadsbro. Eftersom åtskilliga intresserade kommer att läsa Leions bok, kan det vara av behovet påkallat att här meddela en översikt av mina motskäl.

Leions sätt att behandla källornas ortnamnsformer för namnet Hervadsbro dryftas på sidorna 12-14 (noterna 6, 9 och 16).

Hans benämning "Häradsvads bro (gamla bron)" dryftas på sidan 24.

Hans behandling av huvudskälet för Häradsvad (nämligen att Birger jarl bör ha mött sina fiender så nära gränsen som möjligt) dryftas på sidorna 39-40 och 42-43.

Hans uppfattning att slaget bör ha utkämpats vid gränsen, eftersom jarlens dotter med följe färdades genom riket behandlas på sidan 46, och även hans beräkningar av marschtid för en krigshär och deras betydelse behandlas på sidan 46.

Vad gäller påståendet att Härsvad skulle vara den ursprungliga namnformen för Häradsvad hänvisas till sidorna 55-56.

Hans åsikter om svårigheten att vada vid Herrevadsbro i Västmanland tillbakavisas på sidan 59.

Leion tror att namnet Kolbäck skulle ha lett till att slaget hänfördes till denna socken, sidan 61.

Han tror att bautastenarna vid Häradsvad skulle kunna vara medeltida, sidan 68.

Han tror att folkungarna har vadat över Säveån, sidan 72.

Han tror att även Birger jarl och hans ryttare har vadat över Säveån, sidorna 73-74.

Eftersom saksfäl hämtade från en meningsmotståndare väger tyngre än saksfäl från meningsfränder, skall jag även hänvisa till de avsnitt i Leions framställning, vilka jag anför med instämmande. Jag hänvisar dels till Leions inlägg från 1990 och 2002, dels till min föreliggande utredning.

Leion inser att jarlen mycket väl kan ha funnit centralförsvaret tilltalande (2002 s. 71, Gahrn s. 42-43).

Leion erkänner, att upprorsmännen skulle ha kunnat hinna fram till Herrevadsbro (2002 s. 53, Gahrn s. 46).

Leion erkänner, att Häradsvad och inte Härsvad är den ursprungliga namnformen (2002 s. 15-16, Gahrn s. 55-56).

Leion inser att fornminnena vid Häradsvad (möjligen med ett undantag) är forntida och inte medeltida (1990 s. 73, Gahrn s. 66).

Leion inser att Häradsvad ligger långt från huvudvägarna (2002 s. 48, 1990 s. 58-59, Gahrn s. 41).

Eftersom jag har full förståelse för att endast ett fåtal läsare har intresse nog för att läsa igenom både mina och Leions utläggningar har jag gjort mina överskrifter så utförliga, att de är en sammanfattning av både innehåll och saksfäl. Jag hänvisar i övrigt till innehållsförteckningen.

Vilda gissningar om konungars anknytning till Eriksberg i Gäsene

I fråga om Häradsvad har den ena företeelsen efter den andra dragits in i traditionsutvecklingen kring det fellokaliserade slaget. Ytterligare en härva av antaganden har nyligen anknutits till antagandena om slaget, nämligen föreställningarna kring Eriksberg. På informationstavlan vid Häradsvad läser man nämligen: ”Upprorshären fick dock hjälp från Tyskland, där man värvat en ryttarhär för att tillskansa sig makten som låg här i Gäsene Härad.” (Informationstavla vid Häradsvad 2002.)

Målet var alltså ”att tillskansa sig makten”. Man har sökt efter ett mål för hären i närområdet kring Häradsvad. Det, som man har tänkt på är Eriksbergskretsen av antaganden. Man har då trasslat ihop en härva av gissningar med en annan.

I

Mer än ett halvt årtusende efter kyrkans uppförande hade man inte en aning om vem som hade byggt henne, och tre olika konungar har gissningsvis utpekats som byggherrar. Två av dem skall ha givit kyrkan namn.

Redan 1986 och 1989 lade jag fram mina undersökningar kring antagandena om Eriksberg i Gäsene. 1) Sedan dess har dock så mycket hänt, att det finns anledning att taga upp ämnet på nytt. Allt har blivit tydligare sedan sist.

Allt, som vi vet om kungars anknytning till Eriksberg, är att Knut Eriksson dog i Eriksberg i Gäsene.

”Och tre vintrar och tjugo var han konung och lät sitt liv i Eriksberg i Gäsene, och han ligger i Varnhem.” Så berättar äldre västgöotalagens kungalängd, skriven under 1200-talets förra hälft, om Knut Eriksson, som enligt fem medeltida annaler avled 1195. 2) Dessa ord, av ingen hittills bestridda, har blivit början på en lång rad antaganden, av vilka det ena bygger på det andra. Även i detta fall har Andreas Olavi Rhyzelius gjort en beklaglig insats, som här skall närmare skärskådas, åter en gång.

År 1720 uppgav Rhyzelius att Eriksbergs kyrka skulle ha byggts av Knut Eriksson och namngivits efter hans fader Erik den helige, men uppgiften om Knut som byggherre är bevisligen felaktig.

År 1720 antecknade Rhyzelius några uppgifter om Eriksberg. Han uppgav då, att Eriksbergs kyrka förmenades vara uppbyggd av konung Knut Eriksson och namngiven efter hans fader, Erik den helige. Han menade att Knut Eriksson hade uppehållit sig mycket här på orten, och med hjälp av ortnamn, som har förleden kungs-, menar han sig kunna göra troligt, att även hedniska kungar skulle ha uppehållit sig där.

Häremot invände jag 1986 och 1989, att kungalängden inte hade ett ord om, att Knut Eriksson skulle ha byggt denna kyrka, att Eriksberg har fått namn efter byn Eriksberg och inte efter Erik den helige, att flertalet konsthistoriker anser att kyrkan har byggts före Knut Erikssons konungatid, och att Rhyzelius med ordet ”förmenes” själv erkänner, att alltsammans är osäkra antaganden.

Mina kritiska påpekanden visade sig vara mycket välgrundade, när Alf Bråthen tidfäste kyrkan med hjälp av trävirkets årsringar: ”Eriksbergs kyrka daterades dendrokronologiskt i mars 1990 vilket visade att byggnaden bör ha stått färdig i slutet av år 1153.” 3)

Eftersom Erik den helige stupade först 1160, kan kyrkan alltså inte ha byggts av sonen efter faderns död ”sin fader till åminnelse”. Rhyzelius hade alltså bevisligen fel.

År 1841 hävdar Afzelius, att Erik den helige skulle ha grundlagt Eriksbergs kyrka, att Knut Eriksson skulle ha fullbordat detta verk, och att Eriksberg var Erik den heliges födelsebygd, men även dessa uppgifter om kyrkan är bevisligen felaktiga eller påhittade i sen tid.

År 1841 hävdar Arvid August Afzelius, att Erik den helige skulle ha grundlagt kyrkan av kärlek till sin födelsebygd, och att Knut Eriksson skulle ha fullbordat detta verk.

Mina skäl häremot är att alla uppgifter hos Afzelius antingen saknas i historiska källor eller är uppenbart felaktiga. Vidare måste med skärpa påpekas, att både uppgiften om Erik den helige som grundläggare och uppgiften om att Erik den helige skulle ha fötts inom socknen är okända för alla hans föregångare. Uppgifterna saknas hos Rhyzelius (1720), Peter Lithander (någon gång mellan 1766 och 1786), P. E. Lindskog (1816), E. C. Monthan (1821) och Eric Tuneld (1833). Lithander och Monthan var bosatta inom socknen, och i Monthans skrift har Johan Helamb intygat, att den historiska skildringen överensstämde med ”de uplysningar Historien och traditionen oss lemnat”. (Johan Helamb var kyrkoherde i Eriksberg.) De andra författarna har samma uppgifter som Rhyzelius. Uppgifterna om Erik den helige som byggherre och

hans födelse i Eriksberg är alltså påhittade i sen tid, och Afzelius markerar osäkerhet. På ett annat ställe skriver han, att han ej vet, om släkten härstammar från Eriksberg, eller om Erik den helige har fått två gårdar där med sin gemål.

Även här ger oss Bråthens datering ytterligare visshet. Knut Eriksson kan inte efter faderns död (1160) ha fullbordat en kyrka, som fullbordades redan 1153.

År 1719 uppgav Nils Hufwedsson Dahl att Erik Knutsson skulle ha byggt Eriksbergs kyrka och givit namn åt den, men även denna uppgift om kyrkans byggherre är felaktig.

Både 1986 och 1989 missade jag, att även Nils Hufwedsson Dahl har uppgifter om kyrkans byggherre. Märkligt nog tycks även alla andra forskare och skriftställare ha missat denna uppgift. Dahl skriver 1719: "Samma Eriksbergs Kyrckja hålles före wara af Konung Erik Knutsson bygd och nämnd." 4)

Här anges Erik den heliges sonson och Knut Erikssons son Erik Knutsson såsom byggherre. Han blev konung några år efter 1205 och dog 1216. Givetvis kan inte heller han ha byggt en kyrka, som fullbordades 1153, och rimligtvis hade kyrkan namn långt innan han föddes.

Ett halvt årtusende efter Knut Erikssons död har man bara kunnat gissa sig fram och därför utpekat tre olika byggherrar.

År 1719 uppgav Dahl, att Erik Knutsson hade byggt kyrkan, och 1720 förde Rhyzelius fram Knut Eriksson. Man har alltså gissat sig fram. Mer än ett halvt årtusende efter konungens död, visste inte någon mer än vad som stod i äldre västgötalagens kungalängd, men man kunde ju "förmena" och "hålla före". Det har man också gjort, och funderingar utan underbyggnad av sakskaäl leder till högst olika antaganden. På så vis har tre kungar utpekats som byggherre, och två av dem skulle ha fått giva namn åt kyrkan. (Den tredje av dem, Knut Eriksson, kunde inte komma ifråga, eftersom han hette Knut och inte Erik.)

Man har gissat sig fram, och det berodde helt enkelt på en tillfällighet, vilket antagande som skulle slå igenom. Rhyzelius' uppgifter stod inskrivna i Eriksbergs kyrkobok och användes av Peter Lithander, när han skrev en skildring av socknen. Lithanders uppgifter användes i sin tur till tre tryckta skildringar: P. E. Lindskogs (1816), E. C. Monthans (1821) Tunelds (1833) och Carl Georg Starbäcks. Slutligen trycktes Lithanders skildring av Harald Schiller 1933. Gentemot denna för sin tid omfattande spridning betydde det tydligen ingenting, att en helt annan byggherre, nämligen Erik Knutsson, återfanns i Dahls äldre bok om Borås. Man letade kanske ej efter uppgifter om Eriksberg i

en bok om Borås, och jag tycks vara den förste, som har uppmärksammat denna uppgift.

Afzelius kom år 1841 för sent med att föra fram Erik den helige som byggherre. I tre tryckta skrifter hade Knut Eriksson redan blivit framförd. Sedan kyrkan har daterats till 1153 har man dock varit tvungen att växla över från Rhyzelius till Afzelius, från Knut Eriksson till Erik den helige. I en kyrkoberskrivning från tiden efter dateringen heter det: ”Det anses att ... Erik den Helige, på sitt arvegods lät uppföra den gamla kyrkan, av kärlek till sin hembygd, och såsom ättens familjehelgedom.” 5) Som synes har man utelämnat Afzelius’ uppgifter att Erik den helige endast skulle ha grundlagt kyrkan, och att Knut Eriksson efter faderns död skulle ha fullbordat den. Man inser således, att efter kyrkans datering till 1153 kan man inte bygga helt på vare sig Rhyzelius eller Afzelius. Man kan inte längre hänvisa till traditionen, utan man hänvisar till en *uppfattning*, (som i och för sig bygger på enstaka – men inte längre alla – uppgifter hos Rhyzelius och Afzelius). Man uttrycker detta med orden: ”Det anses att ...”. Vem som anser detta får vi dock inte veta.

II

Antagandena från 1700- och 1800-talen påverkar och styr alltjämt forskarnas slutsatser.

Trots att antagandena från 1700- och 1800-talen i många avseenden saknar stöd i källorna, är osannolika eller rentav bevisligen är felaktiga, påverkar eller styr de alltjämt forskarnas slutsatser. Dessa slutsatser åberopas sedan som stöd för uppfattningen att Erik den heliges ätt härstammar från bygden och har uppfört kyrkan, fastän slutsatserna i själva verket helt bygger på denna osannolika och delvis bevisligen felaktiga uppfattning.

Jag skall börja med kungabilden i Eriksbergs kyrka.

En kungabild i Eriksberg har med hjälp av flera antaganden antagits vara Erik den helige, fastän bilden saknar konungens kännetecken.

På senare år har även kalkmålningarna i Eriksbergs gamla kyrka dragits in i meningsutbytet. Viola Hernfjäll har nämligen behandlat dem i sin doktorsavhandling och hävdar där, att en avbildad konung skulle vara Erik den helige, Knut Erikssons far. Denna tolkning framfördes emellertid redan 1986 av dåvarande avdelningsdirektören vid riksantikvarieämbetet, fil. lic. Åke Nisbeth, men detta inlägg har gått västgötaskolan helt förbi. Därför skall hans uppfattning skärskådas i denna artikel.

Målningarna är tyvärr mycket skadade, och man måste därför bygga främst på ett fotografi från sekelskiftet. Nisbeth skriver: ”Söder om triumfbågen ser man i dag resterna av en stor, krönt och glorieförsedd figur och nedanför denne, i ett särskilt register, ytterligare en helgonbild. Fotot från sekelskiftet visar en glorieförsedd konung som håller en spira i sin vänstra och ett språkband i sin högra hand...

Med tanke på sambandet mellan kyrkan och konung Knut Eriksson ligger det nära till hands att anta att denne bekostat inte bara själva kyrkobyggnaden utan också dess målningar, om under sin livstid eller genom gåvor i sitt testamente, kommer vi aldrig att få veta. Skillnaden i stil mellan östväggens och sydväggens målningar antyder att de tillkommit i två etapper. Den välbevarade ornamentbården överst på långhusets östvägg har motsvarigheter i målningar från såväl sent 1100-tal som 1200-talets början och vi får nog nöja oss med att föra målningarna till denna period.

Att kungabilden söder om triumfbågen skall föreställa konung Knuts far S Erik, dödad av sina fiender i Uppsala omkring 1160, får anses som högst sannolikt. Erik blev kort tid efter sin död betraktad som helgon – hans festdag upptas således redan i Vallentuna-kalendariet från 1190-talets sista år – och sonen arbetade ivrigt för att stadfästa kulten av fadern som helgon. Bilden i Eriksberg torde vara en av de först tillkomna framställningarna av S Erik.” 6) Nisbeth markerar själv med uttrycken ”ligger det nära till hands att anta” och ”högst sannolikt”, att det rör sig om lösa antaganden utan bevisning. Han antager, att konung Knut bekostade kyrkobyggnaden, att kungen även bekostade målningarna, och att kungabilden föreställer Erik den helige. Detta är tre djärva antaganden. Inget av dem förutsätter något av den andra antagandena. Nisbeth ägnar sig här inte åt forskning utan åt ett slags historisk diktning.

Enda grundvalen till detta hypotesbygge är, att Nisbeth hänvisar till ”sambandet mellan kyrkan och konung Knut Eriksson”. Enligt Rhyzelius’ lärda antagande från 1720 skulle konung Knut nämligen ha byggt kyrkan. Sedan Nisbeth skrev sina rader har det emellertid visat sig, att konungen icke byggde kyrkan. Genom att granska årsringarna på bevarat trävirke har man ju kommit fram till att kyrkan stod under tak redan 1153, alltså redan under Erik den heliges livstid och långt innan sonen Knut Eriksson blev kung. Grundvalen under det djärva hypotesbygget har således visat sig vara felaktig. Dessutom nämner Nisbeth inte, att biskop Bengt den gode har visat sig frikostig mot kyrkan i Eriksberg. Han ställer inte frågan: Kan biskopen tänkas ha bekostat målningarna?

Finns det någonting, som talar för att kungabilden i kyrkan skulle vara Erik den helige? Svaret är helt enkelt nej. Erik den helige halshöggs med ett svärd, och han avbildas därför i konsten med ett svärd i sin hand. Den målade konungen har däremot en spira i sin ena hand och ett språkband i den högra. Texten är inte läslig, och följaktligen kommer vi aldrig att få veta vem man avsåg. Spiror bärs av alla kungar och är inte sinnebild för någon enskild av dem.

Grundvalen under det djärva hypotesbygget, nämligen antagandet att Knut Eriksson skulle ha byggt kyrkan, har som sagt visat sig vara felaktig, men även i detta fall har antagandena visat sig kunna leva ett eget liv, fastän förutsättningarna för att de skulle kunna vara riktiga faller undan. I sin avhandling från 1993 vidhåller Viola Hernfjäll uppfattningen, att kungabilden skulle föreställa konung Erik. 7)

Kyrkan stod under tak år 1153, men då levde Erik den helige ännu. Han hade sju år kvar att leva. Konungen blev helgon först i och med sin död, och om målningarna tillkom 1153, kan inte Erik den helige vara avbildad. Viola Hernfjäll tvingas därför till antagandet, att målningarna tillkom några årtionden efter kyrkobyggnaden. (Om man räknar efter hur många antaganden Nisbeth och Hernfjäll lägger fram, blir man enbart av statistiska skäl betänksam. Hur troligt är det, att så många antaganden skulle vara riktiga?)

Sedan man numera har fått veta, att Knut Eriksson inte har byggt Eriksbergs gamla kyrka, har man börjat göra gällande, att Erik den helige själv skulle ha byggt kyrkan. Även detta är rent antagande. Har man kanske velat hedra kyrkogrundaren genom att avbilda honom på kyrkoväggen? Svaret är ett enkelt nej. En kyrkogrundare avbildas nämligen med en kyrkmodell i famnen, och Eriksbergs konung har fortfarande bara spira och språkband. Hernfjäll erkänner dock, att det som synes inte kan "till fullo fastslås", att kungabilden i Eriksberg verkligen föreställer Sankt Erik.

Nisbeth påpekar, att Erik den helige tidigt dyrkades som helgon, och han hävdar vidare: "sonen arbetade ivrigt för att stadfästa kulten av fadern". I själva verket har vi inte ett enda belegg för Knut Erikssons inställning i denna fråga. Nisbeth lägger fram ett antagande som en bevisad sanning. Däremot är det riktigt, att Erik mycket snabbt började dyrkas som helgon. Nisbeth berör dock inte det viktiga förhållandet, att helgonkonungen ligger skrinlagd i Uppsala, och att Erikskulten länge var inskränkt till ärkestiftets upplandsdel. Erik den helige var med andra ord ursprungligen ett uppländskt lokalhelgon. Nils Ahnlund skriver: "Trots den historiske Erik Jedvardssons intygade förbindelser med Västergötland, slog Erikskulten rötter där senare än på andra håll." Ahnlund fortsätter: "Fjortonhundra-trettio-talet var den slutliga genombrottstiden för Erikskulten i Sverige." 8)

Vid denna tid hade svenskarna råkat i strid mot de danska kungarna. Man behövde därför en samlande sinnebild för det svenska riket. Man valde Sankt Erik och Sveriges tre kronor. Erikskulten slog alltså sent igenom i det övriga riket, och det är inte särskilt sannolikt, att ett uppländskt lokalhelgon skulle ha målats i en västgotakyrka.

När Eriksbergs kyrka fick sina väggmålningar, var fortfarande Sankt Olof och Sankt Knut de mest dyrkade helgonkonungarna i Västergötland, och antalet heliga konungar var mycket stort. Viola Hernfjälls opponent lär ha föreslagit konung Salomo, men det är lönlöst att gissa. Genom gissningar får vi aldrig

någon kunskap, och det är olyckligt att forskare strör lättsinniga antaganden omkring sig.

Undersökningar av murverket visade att kyrkan ej hade blivit tillbyggd – men detta säger sannerligen inte något om Erik den heliges ätt!

Vid en murverksundersökning 1989 kunde Eivind Claesson fastslå, att långhuset tvärtemot vad man tidigare hade trott icke har blivit tillbyggt utan redan från början har varit så långt som det är nu. Portalerna på sydsidan och nordsidan sitter ovanligt långt österut. Kyrkan har en västportal. Claesson anser västportalen vara ursprunglig, eftersom den både är rundbågig som sydportalen och lika hög som denna.

Claesson tyder detta som att ”någon form av läktare eller podium” för en storman och kyrkobyggare och hans familj har funnits i långhusets västra del. Han åberopar danska funderingar i ämnet. ”Även västportaler har tolkats såsom portaler huvudsakligen avsedda för kyrkoherren.” Ja, så kan man ju fundera, men skulle det inte vara rimligt att tänka sig, att det hade varit bra med mer än en dörr i en större kyrka, och att sydportalen inte behövde sitta långt västerut, eftersom det fanns en annan dörr längst västerut? Man behöver inte alls tänka sig en storman på en egen läktare, som för övrigt inte har lämnat några kända eller påvisade spår.

Man behöver inte tänka på en storman, men Claesson tänker på en storman. Om man tänker på en sådan, måste man inte tänka på en medlem av Erik den heliges ätt, men Claesson tänker på Erik den heliges ätt, hela ätten: ”Vi kan alltså se att Eriksbergs kyrka har vissa arkitektoniska drag som stöder hypotesen att kyrkan kan ha samband med den Erikska ätten som en privatkyrka eller patronatkyrka belägen i närheten av ett av ättens storgods.” ... ”På kyrkogården finns dessutom en gravsten från 1100-talet som kan ha lagts över någon av den Erikska ättens medlemmar.” 9) I och med det sista uttalandet har Claesson gått så långt, att han låter sig påverkas av Afzelius, som påstår att ätten härstammade från denna bygd, fastän Afzelius, den otillförlitligaste och godtrognaste av alla, inte ens hade lyckats övertyga sig själv om detta. Forskningen får inte lov att på detta sätt låta sig klavbindas av lösa gissningar, som har sannolikheten emot sig. Jag återkommer till detta.

Claessons granskning av murverket visar, att kyrkan på 1100-talet var större än man hittills har räknat med. Så länge vi inte känner församlingens dåtida folkmängd, och det gör vi inte, kan vi inte veta, huruvida kyrkan var anmärkningsvärt stor eller inte. Endast några påpekanden skall göras. Eriksberg utgjorde tillsammans med Mjälldrunga och Broddarp ett pastorat, men kyrkoherden bodde i Eriksberg, som alltså bör ha varit den viktigaste socknen. År 1885 var en ny kyrka färdig i Eriksberg, en verklig katedral med omkring 550 sittplatser. Här kunde socknens samtliga invånare få sittplats, och ändå blev

det bänkrum över. Om man inte kände bakgrunden till detta bygge, hade man med större sannolikhet än i fråga om den gamla kyrkan kunnat hävda, att en storman måste ha ägt ett gods i socknen och byggt en ståndsmässig kyrka. I själva verket byggde man en ny kyrka, eftersom folkmängden hade ökat och alla gudstjänstdeltagare inte rymdes i den gamla kyrkan. Man kunde slå på stort tack vare testamentariska penningbidrag till kyrkbygget från en stockholmsfabrikör, som var född i socknen. Han var icke av kunglig ätt och hette icke ens Erik. Hans namn var Johan Östergren. 10)

Enligt ett antagande skulle Erik den heliges ben ha legat i Eriksbergs helgonskrin, fastän den latinska inskriften på helgonskrinet visar, att det har innehållit relikerna från helt andra helgon.

År 1990 anordnade Olof Skötkonunglogen av Götiska förbundet ett medeltidssymposium i Lidköping. Många djärva antaganden framfördes, men Sören Nancke-Krogh stod – som vanligt – för de djärvaste: ”Troligtvis stod Erik den Heliges ben i skrinet i Eriksbergs kyrka i Västergötland i 100 år eller mer, innan de flyttades till Upland.” 11)

Konungen stupade i Uppsala 1160, 12) och det finns uppgifter om att han begravdes i Uppsala efter sitt fall. 13) Mycket snart har hans ben tagits upp ur graven och lagts i ett helgonskrin. Enligt Sverres saga från 1200-talets första år vilade Erik i skrin i Uppsala i Svitjod, och enligt kungalängden i äldre västgötalagen vilade hans ben i Uppsala. 14)

Eriksbergs relikskrin finns kvar, och den latinska texten talar om vilka relikerna det har innehållit: ”blod av den helige Vincentius och biskoparna Melanus och Bobinus, en bit svetteduk, som var kring Jesu huvud i graven, något av den heliga Sabinas och aposteln Andreas kvarlevor samt bitar av det heliga korset. De tolv mansbilderna i glorigor som avbildas på långsidorna är apostlar. På gaveln avbildas en biskop i full ornat.” 15) Reliker från Erik den helige lyser med sin frånvaro.

Nancke-Krogh har inte tagit reda på någonting kring helgonkonungen eller Eriksbergs relikskrin förrän han skrev ned sitt helt ogrundade och i alla avseenden felaktiga antagande.

Rhyzelius antagande, att Eriksberg tidigare måste ha haft ett annat namn styr sentida funderingar kring ortnamnet.

Rhyzelius antog, att Eriksberg hade fått namn efter Erik den helige. Eftersom konungen hade levat förhållandevis långt fram i tiden och själva orten hade funnits före konungen, måste Rhyzelius antaga, att orten tidigare hade hetat något annat. Vad den hade hetat visste han dock inte.

Ortnamnsforskaren Harry Ståhl tar upp namnet Gäsene år 1934. Tidigare hade O. Mannerfelt och Gustaf Ewald framhåvt Hudene och Våthults mader i Ljungs by och Grude socken. Där har funnits lämpliga häckningplatser för grågåsen, och Gäsene betyder betesplats för gäss. Ståhl bestrider inte dessa iakttagelser, men olyckligtvis har han läst både Tunelds och Lindskogs uppgifter om att Knut Eriksson skulle ha låtit bygga kyrkan sin fader till åminnelse och – enligt Tuneld – uppkalla den efter fadern. Orten har då fått sitt nuvarande namn i sen tid och måste alltså, tänkte Ståhl, ursprungligen ha haft ett annat namn. Detta namn måste ha varit Gäsene. ”Sankmarker och kärr finns det gott om inom socknen.” 16)

Ja, visst finns sankmarker även där, men hans tolkning var dock ändå så långsökt, att Fritz Andersson strax skrev ett längre genmäle. Han ansluter sig till Mannerfelt och Ewald men stöder sig på långt fler skäl än de. Fornminnen, äldre ortnamn, marknadsplatsen Mörlanda, tingsstället Ljung, ortnamnet Hov, som tyder på en hednisk kultplats, stråkvägen utefter Nossan, vägknuten vid Hov och Mörlanda – allt detta visar att Hudene mader har legat i häradets centrum redan mycket tidigt. Alla skäl talar enligt Andersson för att Hudene mader är det ursprungliga Gäsene. Ståhl har påpekat, att namnet Eriksberg tillhör en ”relativt ungdomlig namntyp”, och ser denna omständighet som ett stöd för sin uppfattning att orten har bytt namn, men Andersson genmäler med all rätt: ”Vad detta namns ungdomliga prägel beträffar, så är detta inget annat, än man har att vänta, när det gäller en typisk gränssocken som denna med en i övrigt påfallande ung bebyggelse.” Fritz Andersson fortsätter: ”Namnet Eriksberg *kan* ha givits kyrkan och socknen till minne av Erik den helige. Men det kan också vara så, att namnet är äldre än denna tid, och traditionerna äro då ej annat än en aitologisk anknytning till ett namn, som lätt låter sig associeras med Erik den heliges även i övrigt ganska legendariska levnad. I varje fall får man vara mycket försiktig vid värdesättningen av dylika lokalsägner. Därtill kommer, att det icke finnes någon kungsgård inom socknen, under det häradet i övrigt har åtskilliga gamla sätesgårdar, ... Om man slutligen fastslår, att Gäsene är ett bygdenamn, som ursprungligen är terrängbetecknande, behöver man ej nödvändigtvis fordra, att det från början varit bebyggelsenamn i egentlig mening. Det kan lika gärna ha existerat självständigt utan anknytning till någon speciell gård, by eller socken. Frågan är, om icke just våra häradsnamn i allmänhet ha en sådan proveniens.” 17)

Sedan det visat sig, att Dahl år 1719 uppger att Eriksbergs kyrka ”hålles före” vara byggd av Erik Knutsson och uppkallad efter honom, och att Rhyzelius året därpå uppger att kyrkan ”förmenes” vara uppbyggd av Knut Eriksson och namngiven efter Erik den helige, står det klart att kungarnas sammanknipning med ortnamnet är aitologisk, det vill säga rena rama funderingar utifrån ortnamnet. Den, som vill säga mer än att en man vid namn Erik har givit namn åt orten, fortsätter samma gissningslek som Dahl och Rhyzelius började 1719 och 1720.

År 1991 utgavs en bok om Sjuhäradsbygdens ortnamn, författad av ortnamnsforskaren Hugo Karlsson. Han – liksom tidigare Rhyzelius – anser, att om orten har fått namn efter konung Erik, måste den ursprungligen ha hetat något annat. Karlsson skriver: Eriksberg ”har som förled gen av mansnamnet *Erik*, som senare led givetvis subst *berg*. Socknen kan ursprungligen ha hetat **Berg* och namnet senare ändrats till *Eriksberg* på grund av anknytningen till eller minnet av konung Erik (IX) Jedvardsson (Erik den helige). Eriksbergs socken brukar förknippas med den erikska kungaätten, särskilt Erik Jedvardsson och hans son Knut Eriksson. Jämför Känn Sjuhäradsbygden 5 s 49.” 18) I sagda skrift skriver Eivind Claesson: ”Eriksbergs socken, i Gäsene härad, brukar förknippas med den erikska kungaätten, och enligt den västgötska kungakronikan skall kung Knut Eriksson ha dött i byn Eriksberg.” 19) Att säga att orten brukar förknippas med den erikska ätten är att överdriva, ty varken Erik Knutsson eller Erik läspe brukar nämnas i sammanhanget, men som synes framhäver Claesson åtminstone inte Erik den helige. Han inte ens omnämner honom. De som ”förknippar” orten med helgonkungen är Rhyzelius, Lithander och Tuneld, som tror att orten är uppkallad efter honom. Först Afzelius kan tänka sig, att kungen skulle härstamma från socknen. Ingen av dessa har något anseende som historiker. Lithanders och Monthans insatser är dessutom ytterst blygsamma till omfånget.

Förutsättningen för Karlssons obevisade antagande att socknen skulle ha bytt namn är, att byn eller gården inte har fått namn efter någon som hette Erik och levde före helgonkungen. Eftersom kyrkan stod färdig redan 1153, är det vidare icke otänkbart att gården tillkom och fick namn bara något årtionde innan. Även om man antar att helgonkungen skulle ha givit namn åt orten, behöver man således inte förutsätta ett namnbyte.

Styrningen och påverkningen från Rhyzelius är således stark. Fritz Anderssons mönstergilla genomgång av ortnamnsfrågan har dessvärre inte haft samma starka verkan. Av Fritz Anderssons överväganden har Karlsson endast tagit åt sig påpekandet, att Eriksberg knappast har hetat Gäsene innan namnet Eriksberg tillkom. Rhyzelius har alltså utövat ett kraftigt och högst oförtjänt inflytande på flera högt förtjänta ortnamnsforskare, nämligen forskarna bakom band 6 i serien Ortnamnen i Älvsborgs län (1911), Harry Ståhl (Namn och Bygd 1934), Gunnar Linde (Ortnamn i Västergötland, 1982) och Hugo Karlsson (Känn Sjuhäradsbygden 6, 1991). Orsaken till detta starka inflytande är att ingen av forskarna har känt till eller anat att Rhyzelius och lösa funderingar från hans tid men alls inte några medeltida källor ligger bakom uppgifterna, att socknen är uppkallad efter Erik den helige. Tuneld meddelar denna uppgift som en fastslagen sanning utan att nämna Rhyzelius. Forskarna bakom Ortnamnen i Älvsborgs län åberopar Tuneld utan att undersöka eller ifrågasätta någonting. Ståhl, Linde och Karlsson bygger på Ortnamnen i Älvsborgs län, den sistnämnde även på en överdrift i Känn Sjuhäradsbygden del 5. Hade ortnamnsforskarna känt till även Dahls uppgift att Erik Knutsson skulle ha byggt

kyrkan och fått den uppkallad efter sig, skulle de säkerligen ha blivit försiktigare. Som det nu är står Fritz Andersson som ett lysande undantag, klarsynt och kritisk.

I ”Svenskt ortnamnslexikon” (2003) har man på ett diplomatiskt sätt kommit ifrån svåra ställningstaganden: ”Förleden innehåller mansnamnet *Erik*. Efterleden *berg* åsyftar en höjd i kyrkbyn. Traditionen har förknippat ortnamnet med Erik den helige.” 20) Man skriver, att tradition *har förknippat*, det vill säga att traditionen har kopplat ihop ortnamnet med Erik den helige. Skriver man så, räknar man rimligtvis inte med någon ursprunglig tradition. Någon sådan har inte heller funnits. Man skriver inte huruvida traditionen med rätt eller orätt har förknippat konungen med ortnamnet. Därom kan vi heller inte uttala oss, eftersom vi inte vet någonting. Frågan är också av underordnad betydelse, eftersom den inte säger något om huruvida ätten härstammade från socknen eller ej. Rhyzelius, Lithander, Lindskog, Monthan och Tuneld tror att orten är uppkallad efter helgonkungen, men de drar härav icke slutsatsen, att han skulle kunna härstamma härifrån. Denna förhastade slutsats var det förbehållet Afzelius att draga. Allt vi vet är, att förleden utgörs av mansnamnet Erik. Den, som vill säga mer, fortsätter den oansvariga och ödesdigra gissningslek, som Dahl och Rhyzelius påbörjade 1719 och 1720.

Jan Guillou använder sig i sina romaner av alla lösa antaganden kring Eriksberg, och museet i Skara låter hans romaner styra historieskrivningen.

Under ungefär 300 års tid har fantasierna – eller skall vi säga antagandena? – kring Eriksberg fått frodas fritt. Mina inlägg, skrivna mycket långt fram i tiden, nämligen 1986 och 1989, är de enda kritiska vidräkningarna. Antaganden, som redan har slagit igenom, kommer att fortleva i det oändliga, eftersom många skriftställare inte känner till vederläggningarna eller kan bedöma deras värde.

När Jan Guillou skrev sina romaner om Arn, ägnade han sig givetvis åt diktning och ej åt någon kritisk granskning av svensk medeltidshistoria. Tvärtom gjorde han så, att han i brist på källuppgifter använde sig av lärda antaganden för att ha åtminstone någon förankring i kända föreställningar. Romanerna är mer förankrade i västgötarnas bild av historien än i historien, men framför allt rör det sig om diktning. Västergötland är ett lämpligt landskap att skriva om. Källuppgifterna är visserligen inte rikare här än på andra håll, men här finns en uppsjö av lösa antaganden och föråldrade föreställningar, som ännu inte har rensats bort utan tvärtom har slagit igenom och blivit en del av västgötarnas bild av sin historia. Förutsättningen för detta är ett starkt historieintresse, som medför att böcker om Västergötland säljer bra, oavsett deras värde. Guillou har utnyttjat allt detta på bästa sätt, och då han dessutom har anslutit sig till Västgötaskolan 21) har framgången blivit fullständig.

I fråga om Eriksberg behövde han inte hitta på särskilt mycket. Han använder givetvis Afzelius' framkastade tanke, att Erik den helige skulle vara född i socknen, och att "erikarna" hade byggt kyrkan. Därutöver hittar han på, att även Knut Eriksson skulle ha fötts i socknen.

Givetvis har en författare rätt att dikta, men det blir allvarligt, när läsarna inte skiljer mellan diktning och historiska fakta. Västergötlands museum i Skara gav ut en broschyr om 16 sidor: "i Arns fotspar", 22) vari beskrivs "13 platser av stor historisk betydelse för upptakten till det svenska riksbildandet". Först kommer ett textutdrag ur någon av Guillous romaner och därefter historiska fakta eller uppgifter, som utgivs för att vara historiska upplysningar. Vem eller vilka har författat dessa texter? Det framgår inte, men vi får veta att Anja Praesto och Marita Valfridsson har skött "textsammanställningen". Vad gäller Eriksberg anför man Guillous uppgifter om Erik den helige, Knut Eriksson och kyrkan. Man går inte emot honom, och man vill inte ens göra så mycket, att man vidgår att uppgifterna är osäkra, utan tvärtom instämmer den till namnet okände författaren: "Det anses att socknen varit födelseort för denna mäktiga kungaätt och att en av dess mest legend-omspunna gestalter, Erik den Helige (Erik Jedvardson), på sitt arvegods lät uppföra den gamla kyrkan, av kärlek till sin hembygd, och såsom ättens familjehelgedom." Inte heller denna gång får vi veta vem eller vilka som anser detta.

Afzelius hade nöjt sig med att låta Erik den helige födas i Eriksberg, och Guillou hade bara lagt till Knut Eriksson. Den okände författaren gör dock socknen till födelseort för hela kungaätten! (Möjligen kan han dock ha uttryckt sig oskickligt och egentligen menat, att endast stamfadern föddes där.) Enda grunden för detta påstående utan förbehåll är Afzelius, som icke ens själv var övertygad. Icke ens under överskriften "Mer att läsa" tas något kritiskt inlägg med. Enda åberopade skrift är Viola Hernfjälls avhandling "Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift". Läns museet i Skaraborgs län låter alltså historiska romaner styra både historieskrivningen och litteraturhänvisningarna. Lägre än så kan en historiker inte sjunka.

År 2002 ansluter sig Dick Harrison inte till ett enda av de många antagandena kring Eriksberg.

År 2002 utgavs ett stort praktverk med vackra fotografier från de historiska platser, som förekommer i Jan Guillous historiska romaner. Boken heter "I Arns fotspar", och texten har skrivits av historikern Dick Harrison.

Fem bilder från Eriksberg är med i ett kapitel, som kallas "Kungamakten" och handlar om just kungamakten. Eriksberg kommer med snarast i förbifarten. I marginalerna finns anförda stycken av Guillous böcker, och enligt dessa stycken skulle Erik den helige och hans son Knut Eriksson ha fötts i Eriksberg. "Erikarna" skulle vidare där ha "byggt sin kyrka med de vackraste

väggmålningarna i Västra Götaland.” Knut Eriksson avled sedermera ”i sin fädernegård Eriksberg”. Så långt Guillou.

Går man över till Harrisons text, blir skillnaden stor. Han instämmer inte i något av antagandena. Hans kortfattade ord om Eriksberg bör anföras i sin helhet: ”Enligt traditionen skall kung Knut ha avlidit i Eriksberg vid övre Lidan. I närheten låg under medeltiden en kungsgård. En sen 1100-talskyrka finns ännu till beskådande i Eriksberg, utan torn men i gengäld med romanska kalkmålningar från tiden kring 1200. Här har även påträffats ett förgyllt relikskrin från 1100-talet(s) sista decennier, numera förvarat på Statens Historiska Museum. Utanför kyrkan har man i våra dagar rest en minnessten över Knut Eriksson.” 23)

Harrison instämmer alltså icke i antagandena, att Eriks ätt härstammar från socknen, att medlemmarna av denna ätt skulle ha byggt kyrkan och försett den med målningarna, att Eriksberg skulle vara uppkallat efter helgonkungen, att kungabilden skulle föreställa Erik den helige, eller att skrinet skulle ha något med ätten att göra. Han icke ens framkastar en förmodan, att det möjligen skulle kunna vara så. Han tycks inte ens ha anslutit sig till tron att det skulle ha funnits en kungsgård i Eriksberg. Han hänvisar endast till att en kungsgård skulle ha funnits i närheten av Eriksberg (således utanför socknen). Den enda uppgift, som han för fram, är upplysningen att Knut Eriksson dog i Eriksberg, alltså en källuppgift, men han skriver att kungen ”enligt traditionen” skulle ha avlidit i socknen. Med dessa ord betecknar han upplysningen som osäker.

Två skrifter med titeln ”I Arns fotspår” har alltså utkommit. I den ena, utgiven av Västergötlands museum i Skara, ansluter man sig till antagandena, men i den andra tar Dick Harrison underförstått avstånd från alltsammans. I det ena fallet går man i Jans fotspår, och i det andra fallet går man i Gahrns fotspår.

En fullständigt ogrundad förmodan att Eriksberg var ledningsort för nyodling i denna del av landskapet.

I en bok med titeln ”Landkorridoren till Västerhavet” har Ingvar Leion ett avsnitt med överskriften ”Eriksberg – centralort vid gräns ...”. Han fastslår, att inom Älvsborgs län finns ett församlingstått stråk, som består av kommunerna Vårgårda, Herrljunga och Ulricehamn. Denna iakttagelse ger upphov till en sannskyldig syndaflod av antaganden: ”Inför ett ökande befolkningstryck från de inre, mer uppodlade delarna av Västergötland, från dess slättområden och mot ’stråket’, och dessutom inom ’stråket’, kan ett slags högre, närmast militant behov av samordning mellan bygderna ha framstått som angeläget och kommit till genomförande under ledning av en eller flera stormän. Vi vet inte om så skett, men anmärkningsvärt är att den erikska kungaätten med Erik den helige och sonen Knut Eriksson förmodas ha haft sitt ursprung i Eriksberg, en plats med ganska centralt och från samordningssynpunkt säkerligen gynnsamt läge

inom område med förmodad medeltida potentiell expansionskraft, tillika tänkbart genomgångsområde för expansion. Erik den helige levde visserligen före den tid det här handlar om och Knut Eriksson innan 1200-talets korridorpolitik mot Västerhavet blev aktuell, ehuru han under 1170-talet tycks ha värnat om handeln genom att sluta avtal med Lübeck och förmodligen också låtit befästa Lödöse med dess första kastal. Trots detta, eller kanske just därför, kan deras efterföljare, som stormän i området, ha haft en expansiv tradition att förvalta – och förverkliga.” 24) Med ord som ”kan”, ”vi vet inte”, ”förmodas” och liknande markerar Leion öppet och ärligt att alltsammans är antaganden eller tänkbara förhållanden.

Tanken att nyodling skulle ha stått under samordnad och snarast militär ledning är Leions egen. Inom den bebyggelsehistoriska forskningen har man - hittills – inte funnit några skäl att dra några dylika slutsatser. Leion, själv militär, ser saken annorlunda, men han anför inte några skäl för sin uppfattning. Vi har inte några skäl att förutsätta något annat än en stegvis skeende uppodling, och då behövs inte någon ledning alls. Inte ens Leion själv vill säga att Eriksberg ligger centralt. I stället har han de vaga uttrycken ”ganska centralt och från samordningssynpunkt säkerligen gynnsamt läge”. Eftersom jorden är rund, ligger varje ort centralt i förhållande till något. Eriksberg ligger dock fjärran från stråkvägarna, även om orten kan sägas ligga i något slags av Leion iakttaget ”stråk”. Utan någon som helst sannolikhet tänker sig Leion, att det kan ha funnits ”en expansiv tradition” i området. Kamp om gränsområden är okänd från denna tid. Kungarna hade nog med att försöka behärska sina egna riken, och därför är strider mellan de nordiska rikena inte kända från denna tid.

Eftersom man ingenting visste, har olika skriftställare givit helt olika svar på frågan varför Knut Eriksson fanns i Eriksberg vid sin död.

Det framgår inte av äldre västgöotalagens kungalängd varför Knut Eriksson uppehöll sig i Eriksberg vid sin död. Tyvärr har man inte låtit sig nöja med detta utan i stället försökt ge svar på frågan varför kungen befann sig i socknen. Eftersom man ingenting vet, går svaren isär.

Rhyzelius, P. E. Lindskog och Harald Wideen tror, att det fanns en kungsgård i socknen. Dick Harrison tänker sig att kungen uppehöll sig på en kungsgård i närheten av Eriksberg, alltså utanför socknen. (Detta är det mest måttfulla av alla förklaringsförsök.)

Reutherdahl, Tuneld, Afzelius, Natanael Beckman, Bengt Thordeman och Åke Nisbeth anser att Knut haft egna egendomar i socknen.

Dessa två uppfattningar kan givetvis förenas med andra. Sålunda tänker sig Afzelius, att Erik den helige kan ha härstammat från socknen. Detta är en förklaring, men han har också begynnelsen till en annan förklaring: Erik kan också ha fått två gårdar i socknen med sin gemål. År 2001 vidareutvecklade

Gunnel och Göran Liljenroth den tanke, som skymtar här. Enligt dem hörde Erik den helige hemma i Uppsala, medan hans gemål Kristina var västgötska. Hon ägde Eriksberg och mark i Varnhem. Själv bodde hon på Eriksberg. Under tvisterna om rätten till Varnhem bodde hon på sin gård i Eriksberg, som hon gav detta namn efter sin make. Hon lät bygga kyrkan i Eriksberg. 25) Dessa antaganden är ovanligare än de andra men trots detta rimligare. Sannolikheten talar nämligen – som vi skall se – emot att konung Erik härstammar från Västergötland, men den talar inte emot att hans gemål härstammade från detta landskap. Några bevis finns dock inte. Enda grunden till dessa antaganden är uppgiften, att en släkting till drottningen ägde Varnhem, och att drottningen gjorde arvsanspråk på Varnhem gällande. Man kan dock ha kvinnliga släktingar i Västergötland utan att själv härstamma därifrån.

Lennart Jacobsson, som själv tror att ätten härstammar från Eriksberg, har ytterligare en förklaring till att Knut uppehöll sig i socknen: ”Stora flockar av vildgäss höll till på de sumpiga stränderna.” ”Det är då inte så underligt att stormän och jarlar sökte sig hit enbart för jaktens skull.” ”Här mina egna funderingar. När Knut hade slagit ihjäl sina fiender och fått lugnt omkring sig, alltså på 1170-talet, saknar han meningsfull sysselsättning och beger sig då till Eriksberg för att skjuta gäss och ordna med sina jordagods.” Han tänker sig också att kungen kan ha jagat vildsvin. 26) Bakgrunden till sistnämnda antagande är, att här fanns ekskogar, och att svin äter ekollon. Vad gäller gässen betyder Gäsene gässens betesmark. Det är givetvis tänkbart att man har jagat mycket i trakten, men vi vet inte om kungen kom just därför.

Hos E. C. Monthan och Tuneld framskymtar ytterligare en förklaring: kungen drog sig tillbaka till Eriksberg, underförstått: därför att detta var en avlägsen plats, och därför att kungen ville leva i stillhet sina återstående levnadsår.

Själv har jag för att understryka förklaringarnas mångfald men ej för att framställa ett påstående framkastat ytterligare två tänkbara förklaringar: Knut kan ha gästade någon storman, och han kan ha varit på genomresa.

Allt vi vet är att Knut Eriksson avled i Eriksberg, men utifrån detta har flera skriftställare antagit att Eriksberg var en viktig residensort.

Av äldre västgöotalagens kungalängd framgår, att Knut Eriksson avled i Eriksberg. Det är allt vi vet. Åtskilliga skriftställare har dock lagt fram åtskilliga helt grundlösa antaganden och framställt dem som bevisade sanningar. Rhyzelius anser år 1720 det vara troligt att ett kronogods, tillhörigt Uppsala öd, skulle ha funnits i Eriksberg. Ett av hans skäl är att ”konung Knut Eriksson sig här på orten mycket upphöll”. Detta skäl, framställt som en bevisad sanning, är i själva verket ett antagande, åberopat som stöd för ett annat antagande!

Hos E. C. Monthan (1821) och i Eric Tunelds geografi får vi veta, att sedan Knut hade blivit konung över hela Sverige, ”hade han här sin hofhållning”. År 1196 avstod han Göta rike till Sverker Carlsson. Därefter ”lefde han här i 3:ne år, hvarefter han stilla afled”. Det sistnämnda påståendet är ett antagande, byggt dels på omständigheten att Sverker Karlsson blev kung efter Knuts död (1195 eller 1196), dels på omständigheten, att Tuned i litteraturen kunde finna den felaktiga uppgiften, att Knut skulle ha dött först 1199.

Arvid August Afzelius skriver att två gårdar i Eriksberg ”omtalas” ”såsom Jarlars och Konungars arfwegods och Wistelseort”, nämligen Ladås och Gata. Ladås omtalas ingenstades som detta, men till detta säteri hörde frälsehemmanet Gate, som utpekades såsom konung Knuts dödsplats, eftersom man feltolkade dåliga namnformer av namnet Gäsene såsom Gate.

Detta misstag avslöjades emellertid först 1986 av mig, och därför byggde även Carl Georg Starbäck på sina föregångare: ”Man säger, att konung Knut här (vid Gate) haft sin bostad och att han der mycket uppehållit sig.”

År 1921 går L. A. Cederbom vidare: ”Knut Eriksson regerade från 1167 till 1195, och sägnen förmäler, att han för det mesta höll hov i Västergötland, just i Eriksberg på kungsgården Gate, som ättefadern byggt. Den gamla gården finns också kvar men styckad i flera lotter. På ett av dessa hemman vill sägnen förlägga den forna borgen i Gate.” 27)

I sina romaner om Arn tar Jan Guillou fasta på dessa lösa antaganden och gör Eriksberg till en viktig uppehållsort för Erik den helige och hans son Knut Eriksson.

Eftersom man visste, att Knut Eriksson hade dött i Eriksberg, antog man att där fanns borgruiner.

Enligt Rhyzelius år 1720 skulle konung Knut ha dött på Gate gård. Han skriver dock: ”Här synas väl inga rudera (=ruiner) efter någon kungelig byggnad; den tärande tiden har långt för detta kunnat utplåna dem.” Rhyzelius har alltså inte kunnat finna några spår efter en större byggnad vid Gate. Det har inte heller Peter Lithander, som under sin kyrkoherdetid 1766-1786 skrev en sockenskildring.

År 1816 har dock titulärlektorn P. E. Lindskog i Skara litet mer att meddela: ”Lämningar synas efter större hustomter.” Dessa skall ha funnits på frälsehemmanet Gates ägor. Att märka är, att hustomterna icke är tidfästa, och att lämningarna tolkas som grunder efter hus. Man har inte någon anledning att ifrågasätta dessa uppgifter. Det är inte ovanligt, att gårdar och byar har flyttats något under århundradenas lopp, och att grunder blir kvar på de gamla tomterna.

Den som använder både ögon och inbillningsförmåga kan dock hitta på märkliga ting. År 1821 har E. C. Monthan mera långtgående tolkningar: ”Lemningar efter vallar och grafvar äro der (vid Gathe) ännu i behåll, men

alldeles inga rudera efter stenbyggnader. Vid de storas hemvist var ock den tiden merendels trähus, som efter tillfällen och beqvämlighet uppmrades." (Monthan bygger i åtskilligt på Lithander, som återoppar och anför Rhyzelius' skildring.) Samma uppgifter finns hos Tuneld. Carl Georg Starbäck instämde: "Här i trakten vid *Gathe* synas lemningar af vallar och grafvar." Än så länge finns bara vallar och gravar, men 1912 finns plötsligt spår efter en byggnad. Detta år skriver Natanael Beckman: "Enligt en gammal men otillförlitlig uppgift skulle gården Gate i Eriksberg ha spår av en större byggnad, Knuts kungsgård." Ännu är det bara fråga om en gård, men 1921 har vi en borg. Detta år skriver L. A. Cederbom, att kungsgården Gate hade byggts av "ättefadern", uppenbarligen Erik den helige, men gården har blivit styckad i flera lotter. "På ett av dessa hemman vill sägnen förlägga den forna borgen i Gate." 28)

År 1720 saknades ruiner och lämningar, men etthundra år senare eller 1821 finns lämningar efter vallar och gravar. Ytterligare ett århundrade framåt i tiden eller 1921 har vi uppgifter om en forntida borg, och redan 1912 har vi uppgifter om spår efter en kungsgård. Därefter försvinner borgen plötsligt som en hägring i öknen. Ingen annan av 1900-talets skriftställare har ens en antydning om vare sig borg eller vallar och gravar. Monthan eller hans uppgiftslämnare har helt enkelt sett i syne, mints fel eller feltolkat.

Inte ens Jan Guillou är mäktig att frambesvärja någon borg i Eriksberg. I häftet "i Arns fotspår" sammanfattas hans skildring av konung Knuts sista dagar: "Det är här i Eriksberg utan skydd av stenmurar och väpnade män som Knut Eriksson, konung och Arns gode vän, lever sina sista dagar."

Svearikets vagga och den politiska makten i Gäsene.

Traditionsutvecklingen eller rättare sagt anhopningen av antaganden går hela tiden mot nya höjder.

Mot slutet av 1990-talet skulle Jan Skoglöw ge ut en ny bok, denna gång med titeln: "Eriksberg i Gäsene Härad Sveriges Vagga?" Framsidan skulle ha pryts av en bild av altaret i Eriksbergs gamla kyrka. Endast omslaget blev emellertid tryckt, och frågetecknet visar, att det inte rör sig om något bestämt påstående.

I en ny bok, "Legender och sanningar om Birger Jarl och Slaget vid Närke 1251", från 2003 ställer Jan Skoglöw frågan: "Ligger Svea Rikets Vagga i Alingsås? Ja, det kan man undra, eftersom även Birger Jarl också kan koncentreras till Alingsås." (Han menar att jarlen kan knytas till dessa bygder, därigenom att slaget vid Herrevadsbro enligt Skoglöws tanke skulle ha utkämpats vid Häradsvad.) Det rör sig alltså även här om en fråga. Några sidor längre fram har han övergått från fråga till påstående: Jag menar "att Sveriges verkliga grundare är Birger Jarl och att Sveriges vagga stod här vid Säfveån i Närke då riket Sverige en gång föddes." (Skoglöw 2003 s. 40 och 54.) Mot bakgrund av att Skoglöw har markerat viss försiktighet i sina tidigare uttalanden,

bör man tolka detta senare uttalande så, att han menar att slaget var betydelsefullt för rikets framväxt, och att även bygden, där Birger jarl uppehöll sig, bör ha varit det.

På informationstavlan vid Häradsvad har vi dock ett bestämt påstående: makten "låg här i Gäsene Härad". Här finns inte något frågetecken.

Uppgiften att Knut Eriksson hade dött i Eriksberg har således under tre århundranden ynglat av sig det ena antagandet efter det andra, vilka i sin tur har ynglat av sig antaganden till dess den okände författaren, påverkad av en mängd påståenden, vilkas grundlöshet han eller hon knappast ens har anat, till slut har trott att den politiska makten fanns i Gäsene härad.

Alla antaganden är obevisade, och flera är bevisligen felaktiga.

Den, som tycker att framställning av antaganden är en harmlös och intressant sysselsättning, bör tränga in i de hela tiden svällande härvorna av antaganden kring Eriksberg och Häradsvad. Antagandena har snedvridit de inblandades verklighetsuppfattning ända dithän, att de kan tro att den politiska makten fanns i Gäsene härad.

Antagandena är många, men de har ett gemensamt: de är alla obevisade. Flera av dem har med tiden visat sig vara felaktiga. Hos övriga är sannolikhetsläget lågt.

Huvudförutsättningen för många av skriftställarna är övertygelsen att Erik den heliges ätt härstammade från Eriksberg. Vad de inte har insett är att denna uppfattning har sannolikheten emot sig. Detta ämne skall bli det avslutande och sista i denna undersökning.

III

Det är okänt varifrån Erik den heliges ätt härstammade, men det är osannolikt, att den härstammade från Västergötland.

Erik den helige hade stark anknytning till Uppsverige.

I min avhandling har jag samlat uppgifterna om kungarnas anknytning till olika landskap. Kungarna av Erik den heliges ätt har anknytning till både Mälardalen och Västergötland, men i fråga om helgonkungen finns nästan ingenting om förbindelser med Västergötland.

Erik den helige skall ha ägt gården "Englev", vilket har tolkats som en felskrivning för Ängsö, en ö i Mälaren, belägen i Västmanland men nära gränsen

till Uppland. Konungen skall ha fullbordat katedralen i Gamla Uppsala. Ett stadgande i Upplandslagen är tillskrivet ”helge konung Erik”. Enligt en ofta ifrågasatt uppgift skulle han ha företagit ett korståg till Finland. Han stupade utanför Trefaldighetskyrkan i Östra Aros (Uppsala) och begravdes i Gamla Uppsala. Hans drottning, Christina, hade arvsanspråk på Varnhem och arbetade på att fördriva munkarna därifrån. Konungen skall ha bekräftat en donation till Nydala kloster.

Knut Eriksson tog Karl Sverkersson av daga på Visingsö. Han har uppehållit sig en bra bit norrut på svenska östkusten, när han tog emot kung Sverres broder, Erik. Han har låtit prägla mynt i Sigtuna. Vid något tillfälle har han uppehållit sig i Vallsjö i Småland. Han dog i Eriksberg och begravdes i Varnhem, bägge orterna belägna i Västergötland. Bevarade kungabrev, utfärdade av honom, rör kloster i Uppland, Södermanland, Småland och Västergötland och egendomar belägna i dessa landskap. 29)

Erik den helige hade således stark anknytning till Uppsverige och endast svag indirekt anknytning till Västergötland. (Hans drottning hävdade arvsanspråk på Varnhem.) Detta räcker dock inte alls för att vi skulle våga uttala oss om varifrån han härstammade. Uttryckliga uppgifter om ättens ursprung saknas nämligen, och de bevarade uppgifterna om hans verksamhet är få och bevarade av en tillfällighet. I fråga om Knut Eriksson har vi jämnare fördelning mellan olika riksdelar. Det finns dock fler möjligheter att undersöka varifrån helgonkungen härstammade.

Äldre västgötalagens kungalängd saknar helt uppgifter om Erik den heliges anknytning till Västergötland, fastän författaren antecknar kungarnas anknytning till götalandskapen.

Till äldre västgötalagen finns fogad en kungakronika, som innehåller många uppgifter om kungarnas anknytning till götalandskapen: Olof skötkonung döptes i Husaby och skänkte hela byn till biskopsstolen. Håkan röde föddes i Levene och ligger begravnen i Levene. Stenkil älskade västgötarna framför alla andra män, som fanns i hans rike. Han har efterlämnat skottmärken i Levene. Ragnvald blev ihjälslagen av västgötarna vid Karlepitt (Karleby?). Knut Eriksson dog i Eriksberg och begravdes i Varnhem. Även Erik Knutsson begravdes i Varnhem. 30)

Författaren har alltså antecknat åtskilligt om kungarnas anknytning till Västergötland, men i fråga om Erik den helige har han inte någon enda sådan uppgift. Det enda han meddelar om denne konung är att Erik blev tagen av daga och ligger begravnen i Uppsala: ”Den tolfte var konung Erik. Han var alltför tidigt tagen av daga. Han gav alltid gott föredöme, så länge han levde, och Gud gav honom god lön för detta. Nu är hans själ i ro med Gud och hans änglar, och

hans ben vila i Uppsala och har visat och uppenbarat många fagra järtecken med Guds nåd.”

Givetvis skulle författaren gärna ha tillräknat Västergötland ett sådant lysande helgon, skildrat i de mest lovprisande ordalag. I fråga om Håkan röde nämns att konungen var född i Levene, och i fråga om Sverker den gamle meddelas, att ”han var son till Kornube i Östergötland”. Eftersom författaren meddelar ursprunget för dessa konungar, borde han ha varit angelägnare att meddela ursprunget för en lysande helgonkonung, men av allt att döma har han inte känt till någon sådan uppgift.

Äldre västgöotalagens kungalängd saknar helt uppgifter om att kungarna skulle ha byggt Eriksbergs kyrka, fastän den har upplysningar om kungars välgärningar mot kyrkor och kloster.

I fråga om Olof skötkonung meddelar kungalängden, att han skänkte Husaby, hela byn, till biskopsstolen. Sverker den gamle jordades i Alvastra. Längden tillägger: ”Och han började först och gav upphov till det klostret, som Gud nu låte hans själ njuta gott av.” Någon kunglig välgärning mot Eriksberg nämns dock inte i fråga om vare sig Erik den helige, Knut Eriksson eller Erik Knutsson. Eriksberg, en sockenkyrka, var ingalunda för liten för att omnämnas i dylika sammanhang. I biskopslängden uppräknas fyra sockenkyrkor, som biskop Bengt den gode skulle ha byggt, och tre kyrkor, som han skulle ha bidragit till. Till åtta kyrkor har han skänkt föremål eller givit bidrag till inredningen, däribland Eriksberg: ”Han gav båda klockorna till Eriksberg.”

Äldre västgöotalagens lagmanslängd och biskopslängd bestyrker uppfattningen, att man var angelägen om att anteckna framstående personers härkomst och hemmahörighet.

Till äldre västgöotalagen är fogad inte bara kungalängden utan även en biskopslängd och en lagmanslängd. 31) De bestyrker intrycket att man var noga med att anteckna framstående personers härkomst och hemmahörighet.

I biskopslängden uppräknas sjutton biskopar. Sigfrid for hit från England, och Unne vigdes där och sändes sedan hit. Rikulf och Härvard var engelsmän. Engelsk härkomst angivs eller antyds således för fyra. Om Adalvard den unge och Styrbjörn (nummer sex och tio) sägs att de var de första infödda biskoparna. Detta innebär alltså, att åtta av sjutton biskopar uppges vara av utländsk härkomst. Järpulf var född i Varv, och Stenar var östgöte till börd. För tio av sjutton biskopar angivs härkomsten uttryckligen eller indirekt. (För tio av sjutton angivs vidare gravplatsen, i åtta fall Skara, i ett fall Växjö och i ett annat Varnhem.)

I lagmanslängden uppräknas nitton lagmän. I två fall meddelas födelseorten, och i nio fall får vi veta hemorten. (I lagman Eskils fall rör det sig snarare om tidigare hemort, eftersom han säges vara son till Magnus Minnisköld från Bjälbo.) För två av dessa lagmän får vi veta även begravningsorten.

Ursprung och hemort (även begravningsplats) har således varit intressanta uppgifter för längdernas författare.

Äldre västgöotalagens biskopslängd bestyrker iakttagelsen, att man var angelägen om att anteckna uppgifter om kyrkobyggen och gåvor till kyrkor.

Biskopslängden i äldre västgöotalagen visar att uppgifter om kyrkobyggen och gåvor till kyrkor var intressanta för författaren. Sigfrid utmärkte tre kyrkoplats och vigde tre kyrkogårdar. Adalvard den unge lät först gräva grundval under Mariakyrkan i Skara. Styrbjörn fortsatte arbetet på denna kyrka. I Ödgrims tid blev Mariakyrkan färdig. Han drev igenom en skatt, som skulle betalas till denna kyrka. Bengt den gode byggde fyra kyrkor, bidrog till byggandet av tre och skänkte inredningen eller föremål till åtta. (Fem av dessa tillhörde de kyrkor, som han helt eller delvis hade byggt.) Vidare byggde han fem broar och byggde väg på tre ställen. Vad gäller både Sigfrid och Bengt den gode nämns ortnamnen i samtliga fall. Författaren har således varit välunderrättad.

Sannolikheten talar emot uppfattningen, att Erik den helige härstammade från Västergötland.

Sammanställningen av de uppgifter, som har något att säga om Erik den helige, visar att han hade åtskilliga anknytningar till Uppsverige men endast en indirekt anknytning till Västergötland: hans gemål hade en kvinnlig släkting i detta landskap.

Äldre västgöotalagens kungalängd bekräftar denna bild. Fastän kungalängden, lagmanslängden och biskopslängden ofta anger de uppräknade männens ursprung, hemort, kyrkbyggen och gåvor till kyrkor, försåvitt det rör sig om Västergötland och Östergötland, har den inga som helst uppgifter om att Erik den helige skulle ha någon anknytning till Västergötland eller att någon konung av hans ätt skulle ha gjort någon insats för någon kyrka eller något kloster inom landskapet. Uppgifter från Eriksberg förekommer i två av längderna, men att någon konung skulle ha byggt denna kyrka icke ens antyds. Mot denna bakgrund ter sig härvan av antaganden kring Eriksberg ytterst osannolik. Man har inte bemödat sig om att insamla och begrunda de uppgifter som fanns, utan man har gissat i blindo utan stöd av vare sig bevis eller sannolikhetsskäl utan tvärtom i strid mot sannolikhetsskäl.

Noter

- 1) För hänvisningar till källor och litteratur hänvisas till: Lars Gahrn, Bland svear och götar, 1989, s. 149-153. Redan 1986 trycktes denna uppsats: Lars Gahrn, Erik den heliges ätt och Eriksberg i Gäsene, i: Från Borås och de sju häraderna 1986 s. 77-91, men 1989 omtrycktes den med åtskilliga tillägg.
- 2) Utöver annalanteckningarna finns ett brev med avskrifter av handlingar rörande Nydala kloster. Brevet är utfärdat 1372 och innehåller även uppgifter om när brevutfärdarna avled. Där heter det: "I Herrens år 1196 den 8 april avled Knut, Sveriges konung, och Kol, biskop i Linköping och samme konungs kansler." (Svenskt Diplomatarium X 168 s. 152.) Anmärkningsvärt är att datum finns med. Datum var väsentligt i nekrologier, som innehöll just dödsdagen för män och kvinnor, som skulle få årsmässor lästa sig till godo. (Mässorna ansågs lindra kvalen i skärselden.) Årsmässan skulle läsas på dödsdagen, som därför angavs. Däremot var dödsåret oväsentligt, och det fattas i exempelvis Necrologium lundense. Har man tagit datum från ett necrologium, har man tagit dödsåret från någon annan källa eller helt enkelt räknat fram det på något vis. Sådana uträkningar av årtal är – som Sture Bolin påpekat – mycket vanliga i den äldre annalistiken. Årtalen är ofta felaktiga.

Det förefaller vidare märkligt, att både kungen och biskopen skulle ha avlidit på samma dag. Uppgifterna om dödsår och datum torde stamma från Nydala kloster, där man rimligen höll bättre reda på sin biskop och överordnade än på konungen.

Enligt annalerna skulle både konungen och biskopen ha avlidit 1195, men datum angivs icke.

- 3) Alf Bråthen, Den märkliga takstolen i Eriksbergs kyrka, artikel i: Västgöta-Dal 1989/1990, En årsbok från Älvsborgs Länsmuseum, Vänersborg, s. 94.
- 4) Boerosia af Nils Hufwedsson Dahl och Boråsiade af Olov Rudbeck, Borås 1920, s. 28.
- 5) Lennart Jacobsson, Eriksberg: en kyrksocken med tradition, (1990 eller 1991), s. 2.
- 6) Åke Nisbeth, Bildernas predikan: Medeltida kalkmålningar i Sverige, 1986, s. 64-65.
- 7) Viola Hernfjäll, Medeltida kyrkmålningar i gamla Skara stift, 1993, s. 35-36.
- 8) Nils Ahnlund, Den nationella och folkliga Erikskulten, kapitel i: Erik den helige, historia, kult, relikier, Sthlm 1954, s. 123, 138 och 143.
- 9) Eivind Claesson, Bakom putsen på Eriksbergs gamla kyrka, artikel i: Västgöta-Dal 1989/90 s. 89-93. Se även: Gunnar Berggren, För 800 år sedan: Nedslag i 1100- och 1200-talens Västergötland, artikel i: Västgöta-Bygden 1/91 s. 4-5.
- 10) Lennart Jacobsson, Eriksberg: en kyrksocken med tradition, (1990 eller 1991), s. 6-7.

- 11) Sören Nancke-Krogh, Nya rön inom medeltidsarkeologin, artikel i: Dokumentation av Medeltidssymposiet i Lidköping 21-22 april 1990 (Götiska minnen nr 106), s. 12.
- 12) Lars Gahrn, Sveariket i källor och historieskrivning, 1988, s. 114.
- 13) Lars Gahrn, Uppsala, biskop Karl av Västerås och Johannes Messenius, artikel i: Uppland 1997, s. 95, 102, 109-110.
- 14) Lars Gahrn, Bland svear och götar, 1989, s. 140 och 150. Tryggve Lundén, Sveriges missionärer, helgon och kyrkogrundare: en bok om Sveriges kristnande, 1983, s. 297.
- 15) Känn Sjuhäradsbygden Del 5 Medeltiden, Borås 1990, omslagets insida. Den latinska texten återges av E. C. Monthan, Beskrifning öfver helgedoms-skrinet i Eriksbergs kyrka, 1821, s. 2.
- 16) Harry Ståhl, Gäsene härad i Västergötland, artikel i: Namn och Bygd 1934, s. 158-159.
- 17) Fritz Andersson, Till Gäsene härads bebyggelsehistoria, artikel i: Namn och Bygd 1936, s. 208-214.
- 18) Känn Sjuhäradsbygden Del 6 Ortnamn av Hugo Karlsson, Borås 1991, s. 20-21.
- 19) Känn Sjuhäradsbygden Del 5, 1990, s. 49.
- 20) Svenskt ortnamnslexikon, redaktör: Mats Wahlberg, Uppsala 2003, s. 69.
- 21) När Guillou år 2001 medaljerades av Västergötlands fornminnesförening, sade han bland annat: "historikerna har i smyg anslutit sig till Västgötaskolan" (Nya Lidköpings-Tidningen 5/6 2001). Uttalandet är missvisande. På grund av Västgötaskolans låga anseende vill akademiska forskare alls inte förknippas med dessa privatforskare och deras felaktiga eller dåligt underbyggda uppfattningar.
- 22) "i ARNS FOTSPÅR: Följ Jan Guillous tempelriddare runt Västra Götaland". "Textsammanställning: Anja Praesto, Marita Valfridsson". Informationshäfte med 16 sidor innefattande ett förord av Jan Guillou och ett annat av Anja Praesto, utgivet av Västergötlands museum i Skara (Skaraborgs länsmuseum). Tryckår ej angivet.
- 23) I Arns fotspår. Foto och idé: Lennart Utgren. Text: Dick Harrison. Illustrationer: Bo Södervall. Målningar av Arns liv: Kaj Wistbacka. Förord: Jan Guillou. Piratförlaget 2002, s. 168-173.
- 24) Ingvar Leion, Landkorridoren till Västerhavet: Hur Sverige fick land vid mynningen av Göta älv under 1200-talet – ett försök att förklara händelseförloppet, Gbg 2002, s. 46-47 och 52.
- 25) Gunnel och Göran Liljenroth, Kvinnolandets död – Sveriges födelse, Lidköping 2001, s. 88-105.
- 26) Lennart Jacobsson, Eriksbergs historiska svans: Klippt men inte rumphuggen, artikel i: Borås Tidning 30/1 1987. Densamme, Eriksberg, kungsgård med gårdskyrka, Västgöta-Bygden nr 1 1990 s. 549-551. Lars Gahrn, Eriksberg och Knut Eriksson, Västgöta-Bygden nr 3 1990 s. 591. I

Västgöta-Bygden nr 1 1990 gjorde Jacobsson gällande att bebyggelsen vid kyrkan inte förrän i sen tid hade räknats till byn Eriksberg. Detta är som jag framhöll i mitt svar inte med verkligheten överensstämmande. Förhållandena redovisas i Ortnamnen i Älvsborgs län del 6. Han gjorde likaså gällande att poststationens namn Gäsene-Eriksberg mot slutet av 1800-talet skulle visa, att Eriksberg tidigare hade kallats Gäsene. Jag påpekar, att detta dubbelnamn vill säga, att detta var Eriksberg i Gäsene härad. Många orter heter Eriksberg, och man ville skilja dem från varandra. På samma sätt har vi Hisings-Backa, Dala Floda, Upplands Bro och flera andra namn, som har fått en särskiljande förled.

- 27) Carl Georg Starbäck, Berättelser ur svenska historien, Första bandet, Sagoåldern. Medeltiden. I. Till Kalmareunionen, Ny reviderad upplaga, Sthlm 1885, s. 312. L. A. Cederbom, Västergötland: Läsebok för skola och hem, Sthlm 1921, s. 278. Övriga hänvisningar hos Gahrn 1989.
- 28) Se ovanstående not och Gahrn 1989 för litteraturhänvisningar. Natanael Beckman, Ur vår äldsta bok: Valda historiska texter med anmärkningar, Sthlm 1912, s. 43.
- 29) Lars Gahrn, Sveariket i källor och historieskrivning, 1988, s. 114-116. Knut Erikssons myntprägling: Lars Gahrn, Svearna i de uppländska folklanden och det svenska rikets uppkomst, artikel i: Uppland 1993 s. 52.
- 30) Äldre västgöotalagens kungakronika, biskopslängd och lagmanslängd är tryckta med textkritisk apparat i: Westgöotalagen utgifven af H. S. Collin och C. J. Schlyter, Sthlm 1827, IV: 14-16 s. 295-307. Den fornsvenska grundtexten utan textkritisk apparat men med nysvensk översättning och kommentar finns hos: Ur vår äldsta bok: Valda historiska texter med anmärkningar utgivna av Natanael Beckman, Sthlm 1912, s. 9-67. Modern svensk översättning med korta kommentarer hos: Mats G. Larsson, Götarnas riken: Upptäcktsfärder till Sveriges enande, Sthlm 2002, s. 183-192.
- 31) Se ovanstående not.

TACK!

Ett varmt tack vill jag framföra till de många, som har hjälpt till och lämnat upplysningar. Överstelöjtnant N A Bergqvist och medicine doktor Eva Bergqvist i Kolbäck har varit outtröttliga vad gäller att leta fram upplysningar angående Herrevadsbro och Kolbäckså. Det är helt och hållet deras förtjänst att detta avsnitt är så utförligt som det har blivit. Ingvar Weienfors i Hol har haft vänligheten att sända mig tidningsurklipp rörande Häradsvad i Närke och utvecklingen däromkring. Författaren och privatforskaren Jan Skoglöv har sänt mig sina skrifter i ämnet. Så har även majoren och privatforskaren Ingvar Leion gjort. Skoglöv och Leion har helt andra uppfattningar än dagens akademiska forskare, men självklart är det intressant att taga del av deras uppfattningar och framställningar. Tack vare dem har den gamla tvistefrågan återigen kommit på dagordningen, och utan deras insats hade denna utredning inte blivit skriven. Filosofie licentiaten och arkivarien Bo Strömberg har även i denna fråga gått till rätta med västgötarna. Tillsammans med N A Bergqvist och undertecknad trädde han fram till försvar för Herrevadsbro vid paneldebatten i Vårgårda 2001. Min far Lennart Gahrn har även denna gång varit mig behjälplig vid undersökningen av de historiska platserna.

Regionmuseum Västra Götaland eller närmare bestämt läns museet i Vänersborg har sänt mig uppgifter rörande fornminnen och broar i Häradsvad. Ett tack till Clary Winberg. Namnavdelningen vid Språk- och Folkminnesarkivet (SOFI) i Uppsala har sänt mig belegg för ortnamnen Herrevadsbro, Herrevadsströmmen och Häradsvad. Ett tack till Ulla Swedell och Lennart Hagåsen.

Helen Ljungström har med sedvanlig noggrannhet och tålmodighet skrivit ut detta omfattande manuskript, som hela tiden har befunnit sig i ständig tillväxt och utveckling.

Docent Mats G. Larsson vid Lunds Universitet har haft vänligheten att läsa igenom manuskriptet och komma med synpunkter. Han har även skrivit ett sakkunnighetsutlåtande.

Hans Majestät Konung Carl XVI Gustaf har ur Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur beviljat ett frikostigt tryckningsbidrag. Hans Majestät beviljade likaså ett tryckningsbidrag till min avhandling "Bland svear och götar" (1989).

Till Er alla, ett varmt tack!

Mölnåls kvarnby i januari 2004

Lars Gahrn

Innehållsförteckning

Slaget vid Herrevadsbro och hägringar vid Häradsvad

I

Källorna berättar

Slaget var viktigt, ty det utgjorde slutet på ett av flera stormannauppror, s. 3

Alltfler hävdar, att slaget stod vid Häradsvad, fastän det sedan länge står klart att detta är fel plats, s. 4

Enligt Håkon Håkonssons saga möttes man vid Hervadsbro i Svearike år 1251, s. 5

Erikskrönikans författare är både upprörd och sorgsen över händelserna vid Hervadsbro, s. 7

Enligt Erikskrönikan möttes man vid Hervadsbro, s. 8

Enligt Erikskrönikan låg Hervadsbro i Västmanland eller i Svitjod (Svealandskapen), s. 9

Annalernas namnformer överensstämmer nära med Erikskrönikans, s. 10

Isländska annaler nämner endast att ungherrar dräptes i Svitjod, s. 11

Noter, s. 11

II

Ortnamn och platser

Namnet Hervadsbro i Västmanland överensstämmer i alla avseenden med källornas Hervadsbro, s. 15

Herrevadsströmmen i Jämtland överensstämmer språkligt med källornas ortnamnsformer men är uteslutet av sakliga skäl, s. 16

Namnet Herrevadskloster i Skåne liknar endast de sentida namnformerna för Hervadsbro och är uteslutet av sakliga skäl, s. 16

Namnet Häradsvad i Västergötland är vad gäller alla sina namnformer klart skilt från källornas Hervadsbro, s. 17

Herrevadsbro – vadställen och belägg för en medeltida bro, s. 19

Häradsvad – broarna och vadställena, s. 23

Säveån var värdelös som försvarslinje, eftersom den lätt kan övervadas på många ställen, s. 24

Vid Häradsvad saknas belägg och förutsättningar för en medeltida bro, s. 25

Gården heter Häradsvad och ej Häradsvadsbro, s. 25

Noter, s. 27

III

Vad vi vet om slaget

Händelserna utspelade sig 1251 (eller 1252), s. 31

Slaget stod vid Hervadsbro (Herrevadsbro) i Västmanland, s. 31

Ett slag har utkämpats vid Hervadsbro, s. 32

Avrättningarna av Birger jarls fiender har väckt störst uppmärksamhet och har upprört sinnena, s. 32

Slaget och avrättningarna gav Birger jarl en obestridd maktställning, s. 33

Noter, s. 33

IV

Förespråkarna för Häradsvad och deras huvudskäl

Tveksamheten inför Häradsvad var stor och fanns från början, s. 34

Tanken att Häradsvad skulle vara platsen för slaget lever numera vidare bland lokalhistoriska skriftställare, s. 36

Huvudskälet för Häradsvads förespråkare är sannolikhetsskälet, att Birger jarl bör ha mött fienden vid gränsen snarare än inne i landet, s. 38

Huvudskälet för Häradsvad bygger på nio obevisade förutsättningar, bland andra att jarlen behärskade Västergötland, att han var stark nog att möta fienden vid gränsen, att han visste vilken väg upprorsmännen skulle komma, och att upprorsmännen inte kom sjövägen. Ett sannolikhetsskäl utan underbyggnad saknar värde och är över huvud taget inte ett skäl, s. 40

De nio invändningarna mot huvudskälet för Häradsvad kan lätt göras om till sannolikhetsskäl för Herrevadsbro, s. 43

Noter, s. 44

V

Förutsättningar för att misstaget skulle uppstå.

Namnformerna för ortnamnen var inte kända för de forskare, som har behandlat ämnet, s. 47

Utgåvorna av Erikskrönikan meddelade dåliga namnformer av Hervadsbro och nämnde ej Västmanland, s. 47

En äldre tids lärde byggde i allmänhet på litteraturen och anförde inte källorna, vilkas ortnamnsformer de inte kunde tillgodogöra sig, s. 48

På senare tid utvecklades Hervad till Herrevad och blev något olikt källornas namnformer, medan Häradsvad utvecklades till Härsvad och blev något mera likt källornas namnformer, s. 49

En äldre tids lärde visste inte att Häradsvad var en obetydlig ort långt från allfarvägarna, s. 49

I äldre tid kunde man inte tidsbestämma fornlämningar och fornfynd, s. 49

Under äldre tider hade forskarna mycket ofta svårt att skilja mellan naturliga bildningar och fornlämningar, s. 50

I äldre tider insåg man inte det ringa värdet av sägner, varför man lade vikt vid de sena sägner, som hade upptecknats vid Häradsvad, s. 50

Noter, s. 50

VI

Hägringar vid Häradsvad

eller

Många smärre missuppfattningar gav upphov till ett stort misstag.

Många skriftställare har felaktigt trott, att samma ortnamn har funnits i både Västmanland och Västergötland, s. 51

Fastän riktiga namnformer har förekommit i litteraturen, kallades Häradsvadsbro ändå Herrevadsbro, s. 53

Eftersom äldre namnformer inte fanns redovisade, insåg inte alla, att Härsvad var en sen namnform, s. 54

På grund av dåliga utgåvor av Erikskrönikan trodde de lärde, att platsen för slaget hette Herravadsbro, vilket gav upphov till förvirring och misstag, s. 56

Hervadsbro kallades på senare år även Kolbäcksbros, och somliga betvivlade därför, att bron någonsin hade kallats Hervadsbro, s. 57

Utan att känna förhållandena påstod några skriftställare, att Kolbäcksbros inte kunde övervadas, s. 59

På grund av okunnighet om den äldre historieskrivningen, som inte nämner Kolbäck, har man trott att slaget hänfördes till Västmanland på grund av sockennamnet Kolbäck, s. 60

Sägner från Häradsvad har tillmätts stor betydelse, men sägner från Herrevadsbro har man antingen inte känt till eller förbigått med tystnad, s. 61

Fornminnena från Häradsvad tillhör äldre tidsskeden än slaget vid Hervadsbro, s. 63

Gravfält tolkades i äldre tider – helt felaktigt – som krigskyrkogårdar efter fältslag, och fornminnena vid Häradsvad tolkades på samma sätt, s. 67

Uppgifter om slag i trakten är knutna till områden med fornminnen, s. 69

Ett felaktigt tydningsförsök av ortnamnet Herrevadsbro överförs till Häradsvad och utvecklas i skrifterna till folksägen, krigshistoria och skönlitteratur, s. 71

De herrar, som enligt ett felaktigt tydningsförsök av namnet Herrevadsbro skulle ha vadat över ån, omvandlas vid Häradsvad till en ridande herre, som slutligen uppgavs vara Birger jarl, s. 73

En kröningshäst från Stockholm eller Uppsala blir Birger jarls stridshäst vid Häradsvad och utvecklas sedan till ett avgörande rytterianfall, s. 73

Ett klapperstensfält i Närke tolkades som spår efter läger och berättades vara en stad, som sattes i samband med slaget, s. 74

Alla skriftställare, som har trott på uppfattningen, att slaget utkämpades vid Häradsvad, bygger på felaktiga sakuppgifter. Deras slutsats saknar därför värde, s. 77

Hägringar blir historia, s. 78

Noter, s. 80

VII

Sammanfattningar och översikter

Misstaget uppstod därigenom att den sentida – icke medeltida – namnformen *Härsvad* liknade källornas *Hervadsbro*, s. 85

Starka skäl talar för Herrevadsbro, s. 85

Starka skäl talar mot Häradsvad, s. 86

En översikt över sannolikhetsskälen i Ingvar Leions bok om Häradsvad och Herrevadsbro, s. 86

Vilda gissningar om konungars anknytning till Eriksberg i Gäsene

I

Mer än ett halvt årtusende efter kyrkans uppförande hade man inte en aning om vem som hade byggt henne, och tre olika konungar har gissningsvis utpekats som byggherrar. Två av dem skall ha givit kyrkan namn.

Allt, som vi vet om kungars anknytning till Eriksberg, är att Knut Eriksson dog i Eriksberg i Gäsene, s. 88

År 1720 uppgav Rhyzelius att Eriksbergs kyrka skulle ha byggts av Knut Eriksson och namngivits efter hans fader Erik den helige, men uppgiften om Knut som byggherre är bevisligen felaktig, s. 89

År 1841 hävdar Afzelius, att Erik den helige skulle ha grundlagt Eriksbergs kyrka, att Knut Eriksson skulle ha fullbordat detta verk, och att Eriksberg var Erik den heliges födelsebygd, men även dessa uppgifter om kyrkan är bevisligen felaktiga eller påhittade i sen tid, s. 89

År 1719 uppgav Nils Hufwedsson Dahl att Erik Knutsson skulle ha byggt Eriksbergs kyrka och givit namn åt den, men även denna uppgift om kyrkans byggherre är felaktig, s. 90

Ett halvt årtusende efter Knut Erikssons död har man bara kunnat gissa sig fram och därför utpekats tre olika byggherrar, s. 90

II

Antagandena från 1700- och 1800-talen påverkar och styr alltjämt forskarnas slutsatser.

En kungabild i Eriksberg har med hjälp av flera antaganden antagits vara Erik den helige, fastän bilden saknar konungens kännetecken, s. 91

Undersökningar av murverket visade att kyrkan ej hade blivit tillbyggd – men detta säger sannerligen inte något om Erik den heliges ätt!, s. 94

Enligt ett antagande skulle Erik den heliges ben ha legat i Eriksbergs helgonskrin, fastän den latinska inskriften på helgonskrinet visar, att det har innehållit relikier från helt andra helgon, s. 95

Rhyzelius' antagande, att Eriksberg tidigare måste ha haft ett annat namn styr sentida funderingar kring ortnamnet, s. 95

Jan Guillou använder sig i sina romaner av alla lösa antaganden kring Eriksberg, och museet i Skara låter hans romaner styra historieskrivningen, s. 98

År 2002 ansluter sig Dick Harrison inte till ett enda av de många antagandena kring Eriksberg, s. 99

En ofullständigt ogrundad förmodan att Eriksberg var ledningsort för nyodling i denna del av landskapet, s. 100

Eftersom man ingenting visste, har olika skriftställare givit helt olika svar på frågan varför Knut Eriksson fanns i Eriksberg vid sin död, s. 101

Allt vi vet är att Knut Eriksson avled i Eriksberg, men utifrån detta har flera skriftställare antagit att Eriksberg var en viktig residensort, s. 102

Eftersom man visste, att Knut Eriksson hade dött i Eriksberg, antog man att där fanns borgruiner, s. 103

Svearikets vagga och den politiska makten i Gäsene, s. 104

Alla antaganden är obevisade, och flera är bevisligen felaktiga, s. 105

III

Det är okänt varifrån Erik den heliges ätt härstammade, men det är osannolikt, att den härstammade från Västergötland.

Erik den helige hade stark anknytning till Uppsverige, s. 105

Äldre västgöotalagens kungalängd saknar helt uppgifter om Erik den heliges anknytning till Västergötland, fastän författaren antecknar kungarnas anknytning till götalandskapen, s. 106

Äldre västgöotalagens kungalängd saknar helt uppgifter om att kungarna skulle ha byggt Eriksbergs kyrka, fastän den har upplysningar om kungars välgärningar mot kyrkor och kloster, s. 107

Äldre västgötalagens lagmanslängd och biskopslängd bestyrker uppfattningen, att man var angelägen om att anteckna framstående personers härkomst och hemmahörighet, s. 107

Äldre västgötalagens biskopslängd bestyrker iakttagelsen, att man var angelägen om att anteckna uppgifter om kyrkobyggen och gåvor till kyrkor, s. 108

Sannolikheten talar emot uppfattningen, att Erik den helige härstammade från Västergötland, s. 108

Noter, s. 109

Tack s. 112

